

Potočka zijalka. Palaeontological and Archaeological Results of the Campaigns 1997-2000, Martina Pacher, Vida Pohar, Gernot Rabeder (ur.). Mitteilungen der Kommission für Quartärforschung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 13. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2004, ISBN 3-7001-3388-X. 245 strani, ilustrirano.

Z izidom nove monografije o Potočki zijalki, ki jo je izdala Avstrijska akademija znanosti, se začena novo obdobje v slovenski paleolitski arheologiji, obdobje vstopa na evropsko "tržišče znanosti". Če so bile pionirske raziskave S. Brodarja, ki so imele svoj začetek prav v Potočki zijalki leta 1928 in so rezultirale v prvi paleolitski monografiji, ki jo je izdala Slovenska akademija znanosti in umetnosti leta 1983, plod slovenske stroke, to odslej ne bo več mogoče. Tuje institucije, ki imajo vpliv in denar, bodo z roko v roki z domačo stroko zlahka prevzele vse ključne raziskave pa tudi ugled, ki temu pritiče, medtem ko obratno zaradi naše majhnosti ne bo nikoli mogoče. Kako naj Slovenija financira raziskave naših arheologov v tujini, tudi če bi nas tuji spustili na svoja ključna najdišča, kar je, milo rečeno, utopija, če ni denarja niti za naša in bomo prisiljeni barantati z evropskimi sredstvi. Ve pa se, da ima vedno in povsod glavno besedo tisti, ki priskrbi denar.

Po tem nekoliko pesimističnem uvodu si pogledimo, kaj novega prinaša slovensko-avstrijska naveza v monografiji oziroma kaj je njen dejanski prispevek k boljšemu poznavanju Potočke zijalke, pa tudi kakšne so dejanske možnosti za izboljšanje našega vedenja o najdišču, ki jih ponujajo vsakokratne terenske raziskave.

Monografija je napisana v angleškem jeziku, kar pove vse o bralcih, ki jim je namenjena. Pri propadlih pogajanjih za skupno slovensko-avstrijsko akcijo v Potočki zijalki leta 1993 sem predlagal dvojezično objavo, tj. slovensko-nemško.

Sestavljena je iz prispevkov več avtorjev slovensko-avstrijske naveze. Enajst poglavij so prispevali slovenski avtorji samostojno ali skupaj z avstrijskimi kolegi, devetnajst pa avstrijski oz. nemški, ki obravnavajo tudi vso tehtnejšo problematiko, medtem ko so bile slovenskim avtorjem prepučene obrobnejše teme.

Pri večjem številu avtorjev na enem najdišču nastopi problem usklajenega pristopa do najdišča kot sistema. Kako je vodstvu izkopavanja in celotnega projekta to usklajevanje uspelo, se vidi iz vsakega posameznega prispevka in tudi celote.

Kot je razvidno iz predgovora in vsebine, je bil namen raziskave pridobiti predvsem paleontološko gradivo in vzorce za trenutno aktualne analize, ki v času izkopavanja S. Brodarja niso bile mogoče ali pa analitski postopki tedaj niso bili dovolj razviti. Glavni, paleontološki cilj raziskave je bil nedvomno dosežen. Vendar se je raziskava po objavi sodeč razširila v ambicioznejši projekt revizije celotnega najdišča. Vprašanje je, s kakšnim uspehom.

Pri vsaki arheološko-paleontološki raziskavi je ključna terenska tehnika. Tehnika izkopavanja je bila sestavljena iz dokumentiranja najdb *in situ* po kvadratih in plasteh oz. globinah in pregledovanja sedimentov pred jamo brez sejanja in spiranja. Po prvotnem načrtu, ki sem ga predlagal leta 1993, bi morali vse sedimente brez izjeme spirati, tako kot smo to naredili v Divjih babah I po letu 1989. Pregledovanje, ki je bilo kot terenska tehnika nedvomno pomanjkljivo, tudi ni sistematično zajelo vseh sedimentov (str. 93). Izkopavanja so potekala v osrednjem delu jame, kjer so bile narejene tri sonde in v kontrolne namene očiščen en Brodarjev profil (str. 14, sl. 1, str. 236, sl. 1). Ta je bil odprt z namenom povezati staro stratigrafijo z novo. Stratigrafske korelacije med starimi in novimi profili na eni strani in znotraj novih na drugi so bistvenega pomena za uspešnost revizijskih izkopavanj. Zato in zaradi lažjega sledenja nadaljnjim izvajanjem v posameznih poglavjih bi poglavje o stratigrafiji, ki je na koncu knjige skupaj s kronologijo, pričakoval na začetku monografije.

Kot vemo, je imel že S. Brodar (1983) težave s stratigrafskim usklajevanjem različnih predelov tako velike jame, kot je

Potočka zijalka. Naloga novih izkopavanj bi med drugim morala biti usmerjena tudi v reševanje tega pomembnega vprašanja, zlasti ker so danes za to na voljo različne tehnične možnosti, ki jih S. Brodar ni imel. Žal se to ni zgodilo. Nova stratigrafija ni usklajena s stratigrafijo po S. Brodarju razen pri zgornjih dveh, treh plasteh, od katerih sta dve holocenski. To je velika pomanjkljivost, ki si jo tako ambiciozno zastavljena revizijska izkopavanja ne bi smela privoščiti. Stratigrafske vzporednice na podlagi videza sedimentov niso prepričljive in so bile izčrpane že v preteklosti. Prav tako niso prepričljive stratigrafske korelacije na podlagi 15 novih AMS ¹⁴C-datacij, na katere se opira večina avtorjev. Tako ne verjamem, da sta Brodarjevi plasti 4 in 5 v ozadju jame kronostratigrafsko ekvivalentni Brodarjevima plastema 7 in 8 pri vходу, ker se razlikujeta v paleolitskih najdbah, plast 5 v ozadju jame pa je po najdbah koščenih konic sodeč podobna plasti 5 pri vходу (Turk, *Arh. vest.* 56, 2005, 453 ss). Vsaj tri različne datacije konic v plasti 7 in dve različni dataciji konic v plasti 5 kažejo, da stvar ni tako preprosta, kot je prikazana. V tem primeru bi bilo dobro iste vzorce kontrolno datirati z metodo ESR, ki daje za razliko od uporabljene metode koledarske letnice in bi pokazala tudi eventualne nepravilnosti pri določitvah starosti najdb in pripadajočih plasti. Vsekakor je najstarejša letnica za plast 7 vsaj 410 let starejša od najstarejše letnice za plast 5, kar se sklada z izsledki moje analize koščenih konic in njihovih razvojnih trendov. Zelo drzna je kronološka vzporednica s posamezno fazo kisikove izotopske kronologije in s stoletnimi Heinrichovimi dogodki (*Heinrich events*), če ta temelji izključno na ¹⁴C-dataciji, spremenjeni v koledarska leta (str. 71).

Če ¹⁴C-datume v tabeli 1 na strani 238 spremenim v koledarske z uporabo programa CalPal, dobim za posamezne koščene konice iz Brodarjeve plasti 7 starost približno 33.200 do 36.000 let, za posamezne konice iz Brodarjeve plasti 5 pa približno 33.800 do 35.000 let. Iz tega jasno sledi, da vzorec konic ni časovno homogen. Zaradi domnevno tisočletnih razlik med nastankom posameznih konic bi zelo težko govoril o kakršni koli kulturni tradiciji in posledično o homogenosti zbirke koščenih konic. Pač pa lahko v tako dolgem času upravičeno pričakujem razvoj v tehnologiji izdelave in uporabe koščenih konic, ki sem ga nakazal v svojem odgovoru na kritiko nove metodologije za preučevanje zgodnjih koščenih konic.

Koledarske letnice jasno kažejo, da je bila Potočka zijalka obljudena v hladnem delu kisikove izotopske stopnje 3, ki se je iztekel v zadnjem glacialnem vrhuncu pred 26.000-16.000 koledarskimi leti. To se ne sklada z dosedanjimi pogledi in razlagami fenomena Potočke zijalke, je pa logično glede na nekatere paleontološke najdbe in visoko tehnološko razvojno stopnjo koščenih konic.

Vrnimo se sedaj na začetek knjige in si pogledimo posamezna poglavja.

V poglavju o zgodovini raziskovanja so podane nekatere nove podrobnosti o odkritju paleolitika v Potočki zijalki, ki so zgolj prestižne narave. Ali je najdišče paleolitskih artefaktov dejansko ilegalno odkril avstrijski državljani J. C. Grosz ali legalno S. Brodar, niti ni tako pomembno. Dejstvo je, da je Potočko zijalko sistematično raziskal in tudi objavil svoja dognanja o njej slednji in da so po 70. letih Avstrijci ponovno prišli na svoj račun.

V času novih izkopavanj je nastal nov načrt jame (str. 14, sl. 1, str. 236, sl. 1), ki se v vhodnem predelu in v zaključku precej razlikuje od načrtov, ki sta jih objavila S. Brodar in M. Brodar (1983, sl. 47, 48, 52). To je samo eno v nizu neskladij med rezultati novih in starih izkopavanj v Potočki zijalki.

Poseben prispevek predstavljata poglavji o geološki zgodovini in tektonski zgradbi Olševe, ki pomagata razumeti pojav nekaterih "eksoičnih" sedimentov v profilu Potočke zijalke, ki so vznemirjali že S. Brodarja. Te sedimente, predvsem leče proda, obravnava tudi poglavje o klastičnih sedimentih. Žal se v tem poglavju ne obravnava tudi podoben prod s podobno

mikrofavno in podobna stratigrafija z ostanki jamskega medveda iz 400 m nižje ležeče Hribarske zijalke nad Solčavo.

Rezultati sedimentoloških, mineraloških, petroloških in geokemijskih analiz so podani po šifriranih vzorcih brez navedbe stratigrfske lege razen pri porazdelitvi velikosti zrn (str. 31, tabela 1). To zmanjšuje njihovo uporabno vrednost, ker jih ni mogoče uskladiti z drugimi analizami v samem najdišču in so tako bolj sami sebi namen. Poleg tega nista bila primerjalno analizirana Brodarjev profil in novi profil, da bi dobili morebitne vzporednice. Takšen način se je dobro obnesel v Divjih babah I pri geokemijski analizi. V analizi jamskih sedimentov bi glede na bogato prakso članov ekipe pričakovali nekoliko več inovativnosti. Predvsem bi se splačalo posvetiti nekaterim morfološkim posebnostim klastov, kar je dalo obetavne rezultate v Divjih babah I. V mislih imam predvsem zmrzlinke klaste in korozijsko izjedkane klaste. V zadnjem delu Potočke zijalke je npr. opazna zelo močna reliefna korozija jamske stene in stropa, ki sega domnevno v čas zadnje poledenitve. Drugje je takšen strop že zdavnaj odpadel, njegovi ostanki pa so sestavni del sedimentov in lahko služijo skupaj s fosfatnimi agregati kot približek za določanje relativne vlage in padavin. Zmrzlinski klasti so univerzalen pojav in pomagajo pri ugotavljanju relativnih temperaturnih sprememb. V Potočki zijalki so zaradi višine domnevno pogostejši kot drugje. Količina snežnih padavin v pleistocenu in holocenu bi se dala ugotoviti tudi na podlagi različne debeline sedimentov na vhodu v Potočko zijalko, kjer vsako zimo nastane večji ali manjši snežni talus. Ves grušč, ki prileti na snežni talus, se pri vhodu razporedi v obliki protalusa. Večji ko je snežni talus, manj sedimentov je pri vhodu in več tik za njim.

V poglavju, ki obravnava analize vzorcev oglja in peloda je sicer navedenih več podatkov o njihovem izvoru kot pri analizi sedimentov, vendar se bralec na podlagi različnih šifriranih oznak težko znajde. Vsekakor pogrešamo jasno informacijo o legi vzorcev, vključno s stratigrfskimi odnosi med različnimi sondami, kjer so bili vzorci vzeti, kot tudi z Brodarjevim profilom, ki, kot kaže, sploh ni bil vzorčen. Pelodni profil v tab. 1 na str. 45 zajema plasti z oznakami 1-4. V poglavju o stratigrafiji so plasti v istem profilu označene z A, B, D, E, H in P (str. 241, profil 7b). Kaže, da stvari med posameznimi akterji na terenu in pozneje v laboratoriju niso bile najbolj usklajene. Vendar je treba poudariti, da so rezultati spodbudni, vsaj kar zadeva pelod, ki se je evidentno ohranil v profilu Potočke zijalke v določenih predelih jame. Kot zanimivost lahko omenim nezoglenel košček lesa. Več fosiliziranega lesa je bilo najdenega v Divjih babah I. Oglje, ki ga je S. Brodar našel v neverjetno velikih količinah, se žal ni ohranilo, vemo pa, da naj bi pripadalo emprinu. Tega iglavca, ki ga poznamo tudi v profilu Divjih bab I, med novimi vzorci oglja ni.

Na seznamu pleistocenske favne (str. 48, tab. 1), ki ji je posvečen večinski del monografije, so se znašle nekatere nove vrste, ki jih je avtorjem po nepojasnjenem ključu tokrat uspelo stratigrfsko vzporediti z Brodarjevimi plastmi. To so predvsem ostanki ptic, malih sesalcev, najdba rosomaha in namesto dobrega starega jamskega medveda nova medvedja vrsta *Ursus ingressus*, s katero se je avtor G. Rabeder zapisal v zgodovino paleontoloških odkritij že z raziskavami v avstrijski jami Gamsulzenhöhle. Poleg te je v avstrijskih najdiščih določil tudi nove podvrste jamskega medveda. Določena in opisana je bila tudi najdba jamskega leva iz Brodarjeve zbirke, o kateri je že leta 1928 poročal časopis Jutro, a se pozneje ni več omenjala.

Nesporna pridobitev revizijskih izkopavanj je paleontološka obdelava najdenih ostankov favne, ki z izjemo medveda niso ravno številni. Za najdbe avifavne in sesalske makrofavne se korektno navajajo najdiščni podatki, ki pa pri posamezni ključni najdbi niso usklajeni med različnimi avtorji. Tako se npr. za svizčevo ulno, datirano z metodo AMS ¹⁴C, navaja na strani 71 drugačna globina kot v preglednici AMS ¹⁴C-datacij na strani 238. Razlika je tako velika, da jo težko pripišem zgolj napaki.

Med sistematično obdelano avifavno ni ostanka snežnega jereba, ki je naveden v tabeli 1 na str. 48 in služi za paleoklimatsko interpretacijo profila (glej str. 58 in 244).

Določljivi medvedji in drugi ostanki so zaradi številčnosti zelo dobro tafonomsko obdelani, medtem ko nedoločljivi fragmenti niso bili sistematično pobrani. Vprašanje je, koliko so sklepi zanesljivi glede na majhnost sond, iz katerih izvira analizirano gradivo. Avtorici sta se trudili najdbe, ki so bile med izkopavanji očitno stratificirane po 10 cm debelih stratigrfskih enotah, kar ni prav nič narobe, povezati s plastmi, čeprav bi jih lahko analizirali in interpretirali tudi na podlagi obstoječih stratigrfskih enot. Vztrajanje pri stratigrafiji t. i. geoloških plasti je samo stvar okusa in splošnega prepričanja, da samo takšna stratigrafija daje pravilne rezultate. Na podlagi razporeditve najdb v tlorisu in profilu ter predvsem AMS ¹⁴C-datumov sta avtorici ugotovili, da so v prvotni legi samo najdbe v spodnjem delu profila v plasti H, kjer sedimenti in najdbe niso bili preselementirani. Glede na teksturo sedimentov in nadmorsko višino najdišča bi bilo pričakovati sledove globoko zamrznjenih tal. Ti niso bili dokumentirani ne pri starih izkopavanjih ne pri novih. Navpične lege nekaterih novih najdb, ki bi lahko kazale na pojav krioturbacije, so bile razložene z drugotno lego sedimentov in najdb oz. s prelaganjem sedimentov in njihove vsebine.

Podrobna tafonomska analiza je bila narejena na vzorcih celotnih sond. Vzorci niso bili stratigrfsko razčlenjeni, so pa bili ontogenetsko stratificirani (str. 100, tab. 2). Narejene so bile vse standardne analize, vključno s fragmentacijo skeletnih delov in pogostnostjo sledov delovanja zveri, vse z namenom ugotoviti, kdo je prispeval k akumulaciji skeletnih delov: ljudje ali zveri. Avtorica analize se bolj nagiba k slednjim. Kljub relativno velikemu deležu klasičnih zverskih poškodb na kosteh ni bila ugotovljena niti ena luknja. O pogostih luknjah v kosteh je izčrpno poročal S. Brodar. O vprašanju umetnega ali naravnega nastanka nekaterih lukenj je dalj časa poteka zelo ostra razprava.

V tafonomski študiji se najrazločnejše kažejo vse pomanjkljivosti revizijskih izkopavanj v Potočki zijalki. Največja je, da izsledkov ni mogoče povezati z Brodarjevo stratigrafijo ali katero koli stratigrafijo v najdišču, čeprav množični fosilni ostanki teoretično in praktično to omogočajo. Količinski podatki zelo variirajo v prostoru, in to kljub bližini nekaterih sond (str. 98, tab. 1). Kaže, da variirajo tudi ontogenetsko stratificirani podatki (prav tam). Pri tako veliki prostorski variabilnosti lahko pričakujem tudi veliko variabilnost v času, tj. stratigrfskem stolpcu. Zato menim, da bi bilo treba za zanesljivejše rezultate in njihove interpretacije popolnoma drugače zastaviti celotno raziskavo Potočke zijalke, saj naj bi ta bila ključno paleolitsko najdišče v jugovzhodnih Alpah.

Medvedji ostanki so bili obdelani tafonomsko in tudi paleontološko, in sicer v osmih poglavjih od skupno sedemindvajsetih, kolikor jih premore monografija. To je razumljivo, saj je bil prvotno glavni namen izkopavanja pridobiti kronološko opredeljen paleontološki vzorec, ker je bil Brodarjev med zadnjo svetovno vojno uničen.

V posameznih poglavjih so sistematično metrično in paleobiološko obdelane cele lobanje (14 primerkov), spodnje čeljustnice (71 primerkov), izolirani zobje, metapodiji in drugi postkranialni skeletni deli, patologija in sistematska umestitev medvedjih ostankov.

Čeprav naj bi vsi skeletni deli načelno pripadali eni statistični množici in bi zato morali dajati primerljive rezultate, so odstopanja zelo velika. Med 14 lobanjami sta npr. samo 2 samičji, medtem ko je med 49 spodnjimi čeljustnicami kar 12 samičjih (str. 118, tab. 4 in 126, tab. 2). To pomeni, da je vzorec glede na velikost Potočke zijalke absolutno premajhen in da so sklepi nezanesljivi. Pri dovolj velikem vzorcu bi se morali razmerji izenačiti zaradi učinka skupne vsote, ki jo predstavljajo vsi skeletni deli, katerih število je pri vseh v najdišču poginulih živalih enako. To pravilo, ki velja za vse medvedje skeletne dele in ostanke, se je jasno pokazalo v Divjih babah I.

Pri analizi metričnih podatkov za lobanje in spodnje čeljustnice pogrešam legendo pri škatlastih diagramih in navedbo, katera statistika je prikazana v diagramu: mediana ali aritmetična sredina, zlasti ker se v tekstu navaja uporaba tako parametričnega testa kot neparametričnega za testiranje razlik med spoloma ter razlik med Potočko zijalko in avstrijskim najdiščem Gamssulzenhöhle. Postavlja se tudi vprašanje smiselnosti primerjanja vzorcev, manjših od 15 enot, ki so še manjši, če so stratificirani po spolu. Za številne mere lobanj in spodnjih čeljustnic bi bilo poleg bivariatnih statistik verjetno smiselno uporabiti tudi multivariatne. Pri razpredelnicah z metričnimi podatki (str. 122 in 137 dodatek 7) pogrešam pripadnost spoloma, ki je temelj vseh primerjalnih metričnih analiz, prvič izvedenih na vzorcih z jugovzhodnih Alp. Odsotnost takšnih podatkov zmanjšuje vrednost objavljenega gradiva.

V poglavju, ki obravnava evolucijsko stopnjo medvedjih zob, se uporabljajo čudni grafični prikazi standardnih statistik, kot so srednja vrednost, standardna deviacija in največja-najmanjša vrednost. Pri primerjanju Potočke zijalke z radiokarbonsko sočasnim najdiščem Gamssulzenhöhle se namreč operira z odstotkovnimi odstopanji standardnih statistik, kar je neprimerno in nepotrebno (str. 142-143). Stvar bi se dala prikazati enostavneje, predvsem pa bolj zanesljivo z uporabo standardnih statističnih postopkov. Žal to ne bo nikoli mogoče, ker avtor ni objavil nikakršnih podatkov, na katerih temeljijo rezultati njegovih analiz.

Ker pod evolucijo razumemo spreminjanje živalskih vrst v času, bi bilo za preučevanje razvoja medvedjih vrst zelo koristno preveriti postavljene domneve, ki temeljijo na gradivu različnih najdišč, na daljšem profilu enega najdišča. Takšno najdišče so npr. Divje babe I, ki so ga avstrijski kolegi imeli možnost preučevati z vidika svojih evolucijskih domnev, vendar so se ovrednotenju gradiva v objavah elegantno izognili. Divje babe I so zanimive predvsem zaradi najdb t. i. pritlikavega jamskega medveda, ki ga poznamo iz številnih jam v sosednji Avstriji.

Posebno poglavje je posvečeno analizi evolucijske stopnje dlančnih in stopalnih kosti. Izhodišni podatki analize niso objavljeni. Izsledki naj bi bili primerljivi z izsledki na podlagi zob, vendar so primerljivi samo delno. Ker gre za časovno heterogena vzorca, me tak rezultat ne preseneča. Podobna analiza je bila neodvisno izvedena na gradivu Divjih bab I, kjer so se prvič v stratigrafskem stolpcu pokazale določene razlike, vendar šele ko smo izboljšali analitsko tehniko.

Drugi postkranialni deli skeleta so primerjalno metrično obdelani. Podani so tudi podatki, a brez stratigrafskih oznak. Primerjalni postopki niso v skladu s standardnimi statističnimi normativi.

Novost je študija zgradbe fosilne medvedje populacije izpod peresa I. Debeljakove. Avtorica je analizirala tako starostni kot spolni sestav na podlagi zob, in sicer s pomočjo izkušenj, ki si jih je pridobila ob bistveno bogatejšem gradivu Divjih bab I, ki za nameček omogoča tudi stratigrafski študij. Vzorec zob Potočke zijalke zaradi majhnosti ni bilo mogoče stratigrafsko razčleniti.

Patologija je obdelana v posebnem poglavju, kjer pogašam stratigrafsko pripadnost obravnavanih najdb. Treba pa je vsekar pohlvaliti odlične barvne slike. Monografija je tudi sicer na oko zelo razkošno opremljena in oblikovana.

Novost je tudi analiza DNK, narejena na vzorcu koščenih konic. Razen ene gre za manjše odlomke, ki jih je analiza dodatno močno poškodovala. Analiziran vzorec, ki je služil tudi za AMS ¹⁴C-datacije, je zelo neprimerno izbran glede na moje novjše ugotovitve o tipologiji in kronologiji koščenih konic v Potočki zijalki. Destruktivna analiza DNK, ki so jo brez našega predhodnega dovoljenja opravili v Nemčiji, čeprav bi jo enako dobro lahko tudi v Sloveniji, ni dala pričakovanega rezultata. Ugotoviti bi namreč morali, ali so konice izdelane iz medvedjih kosti ali kosti katerih drugih sesalcev. Namesto tega so analize sprva pokazale izključno prisotnost mtDNK človeka in domače

svinje oz. mtDNK S. Brodarja in njegovih skromnih terenskih obedov, ki so bili sestavljeni pretežno iz špeha Strevčevih prašičev. Pri ponovnem analiziranju so na dveh (štev. 54 in 112) od šestih konic dokazali prisotnost mtDNK jamskega medveda. Eden od vzorcev naj bi kazal celo na sorodstvene vezi medvedov iz Potočke zijalke z medvedi iz Vindije na Hrvaškem in referenčnega najdišča Gamssulzenhöhle v Avstriji. To je vsekakor presenetljiv rezultat, če pomislim, da z DNK ni bilo mogoče ugotoviti sorodstvenih vezi na lobanjah celjskih grofov, ker je bil DNK diagenetsko preveč poškodovan. Temu podobnih primerov je na recentnem gradivu še veliko. Obe z DNK pozitivno določeni konici že na pogled kažeta značilno zgradbo medvedjih kosti, kar lahko trdim tudi za tri druge v vzorcu. Zato se mi zdi uničevanje konic za takšne namene nesmiselno in nedopustno, brezobzirno ravnanje avstrijskih kolegov pa obsodbe vredno.

Novo izkopavanje je dalo tudi nekaj paleolitskih najdb, tako koščenih kot kamenih, od katerih klinica s hrbtom dopolnjuje podobo najdišča. Najdbe so navedene z vsemi potrebnimi podatki, vključno stratigrafskimi. Obdelane so tudi z vidika mikroskopskih sledov uporabe.

Na nekaterih medvedjih kosteh so bili odkriti sledovi kamenih orodij, na eni odrasli lopatici pa celo zaceljena vbodna rana, ki jo je domnevno povročila koščena sulična ost. Gre za enega redkih možnih dokazov lova na jamskega medveda.

Avtorjem izkopavanja in monografije gre vsekakor pohvala za vložen trud in prizadevnost. Vendar menim, da bi bilo narobe, če bi novi izsledki zasenčili že znane, ki temeljijo na opazovanju neprimerno večjega obsega sedimentov od tistega, ki ga je raziskala slovensko-avstrijska ekipa. Moramo se namreč zavedati, da so rezultati pridobljeni na tako majhnih površinah in prostorninah kljub veliki natančnosti interpretativno skrajno nezanesljivi. Zato zgodba o Potočki zijalki še dolgo ne bo dobila epiloga.

Ivan TURK

Marek Gedl: *Die Fibeln in Polen*. Prähistorische Bronzefunde 14/10. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2004. ISBN 3-515-07905-X. 186 strani, 118 tabel.

Marek Gedl v obravnavanem zvezku predstavlja približno 480 fibul in njim podobnih predmetov iz Poljske. Zbrane so tako bronaste kot železne fibule iz bronaste in starejše železne dobe. Kot je za serijo že kar običajno, je od začetka zbiranja do objave minilo precej časa - skoraj četrto stoletje, kar pa ne zmanjšuje njenega pomena.

Delo uvaja uvodni del s strnjanim pregledom oblik, z obravnavo uporabe in izdelave fibul ter zgodovino raziskav. Katalog ima standardno zgradbo: opis tipa oziroma skupine fibul; seznam posameznih primerkov s pripadajočimi podatki; komentar uporabe, časovne in prostorske razširjenosti. Risbe so v merilu 1 : 2, številni primerki so še dodatno ilustrirani s tehnološko izpovednimi pogledi od spodaj ali s strani, z rekonstrukcijami in - kadar se današnje stanje bistveno razlikuje od nekdanjega - tudi s starimi risbami. Razprostranjenost tipov (v okviru poljskih meja) je prikazana na 23 kartah. Več kot običajno, kar 26, je tabel, ki prikazujejo kontekste - depoje in grobove - v katerih so bile najdene fibule. Tekstovni del zaključuje zelo uporaben povzetek v nemščini in poljščini, ki ga dopolnjujeta dve časovno-prostorski tabli, na katerih so po kulturno-geografskih območjih in v kronološkem zaporedju prikazani posamezni tipi fibul. V dveh dodatkih sta prikazani še fibulam oblikovno in verjetno tudi funkcionalno podobni skupini "zapejal".

Pri fibulah na Poljskem je najbolj opazna njihova prostorska razširjenost: omejene so na zahodni del države, predvsem na porečje Odra in zaledje Baltika oziroma na Pomorjansko, Veliko Poljsko in Šlezijo. Nekaj jih je še na jugu, v Mali Poljski, vzhodno od Visle pa so bili najdeni le posamezni primerki.

Najstarejše fibule se pojavijo v III. stopnji poljske bronaste dobe (oz. v srednjeevropski bronasti dobi D). Gre za dvodelne fibule s spiralnimi ali litimi stranskimi diski, ki povezujejo zahodne predele Poljske s severno Nemčijo. Nekoliko pozneje se pojavijo na jugu prve enodelne fibule - te so bile očitno prinesene iz Podonavja. Nasploh so za bronasto dobo značilne dvodelne fibule, ki v bolj ali manj lokalnih tipih ponavljajo osnovno obliko - simetrično postavljena diska, povezana z lokom - ki odmeva še v križnih fibulah z izteka starejše železne dobe. Šele na koncu bronaste dobe se pojavijo posamične fibule očalarke (najsevernejši primerki tipa Haslau-Regelsbrunn).

Bolj pestre so železnodobne oblike. Uvedejo jih harfaste fibule, ki se na Poljsko razširijo iz vzhodnohalštatskega kroga. Posebno zanimive so večinoma sicer že večkrat objavljene italske oblike fibul, ki se pojavijo v stopnjah HaC in HaD in so lep primer medkulturnih stikov na velike razdalje: fibule s stekleno ali jantarno oblogo, dvortaste in razne kačaste fibule. Po drugi strani se v stopnji HaD pojavi vrsta lokalnih tipov, ki se zgledujejo po predlogah iz tujine. Med te sodijo najmlajše očalaste fibule - fibule tipa Strzeblinko, dolgonožne ločne fibule s kratko samostrelno peresovino in podobne fibule z rombično razširjenim čolničastim lokom ter certoškimi podobne fibule tipa Wojszyce.

Na konec stopnje HaD sodijo različni tipi fibul z okrašeno nogo (*Fußzierfibeln*), njim sorodne fibule tipa Wymyslowo ter križne fibule, ki predstavljajo končno obliko severnopoljskih fibul s simetrično postavljenimi okroglimi ploščicami.

Za začetek latena so značilne železne fibule s široko samostrelno peresovino tipa Kowalowice in fibule z zaključkom noge v obliki živalske glave. Te, v LtA datirane fibule, so hkrati najmlajše v knjigi še upošteevane oblike.

Kot vsi katalogi serije *Prähistorische Bronzefunde* je tudi ta zelo dobrodošel in koristen, ne glede na to, ali nas zanima konkreten predmet, določena oblika ali pa si želimo ustvariti sliko o materialni kulturi izbranega območja. Zaradi tega v uvodnem delu ne bi bilo odveč poglavje o kulturno-zgodovinskem pregledu Poljske v bronasti in starejši železni dobi ter nekoliko natančnejša predstavitev uporabljene periodizacije, ki se jima je avtor v strahu pred ponavljanjem izognil. Tako je pač treba oboje poiskati v njegovem zvezku, posvečenem srpom na Poljskem (PBF XVIII/4). Fibule na Poljskem so sicer že deveti zvezek v seriji izpod peresa Mareka Gedla; po njegovi zaslugi je Poljska s tega stališča gotovo najbolje predstavljena država.

Andrej PRELOŽNIK

Gloria Polizzotti Greis: *A Noble Pursuit. The Duchess of Mecklenburg Collection from Iron Age Slovenia.* Peabody Museum Collections Series. Peabody Museum Press, Harvard University, Cambridge, Massachusetts 2006. ISBN 0-87365-404-8. 116 strani, 72 slik in načrtov.

Gospa Gloria Polizzotti Greis je izvršna direktorica Zgodovinskega društva iz Needhama (Massachusetts, ZDA) in bivaša raziskovalna sodelavka ter vodja arheoloških in osteoloških zbirk v Peabody Museum of Archaeology and Ethnology pri Harvardski univerzi v Cambridgu v ameriški zvezni državi Massachusetts. V knjigi *A Noble Pursuit* na slikovit in zanimiv način nagovarja zlasti ameriško javnost in jo seznanja z delčkom evropske prazgodovine: arheološko zbirko vojvodinje Mecklenburške.

Omenjeni muzej hrani glavnino njene arheološke zbirke, ki jo je pridobil na dražbi v New Yorku leta 1934 (glej Gabrovec, Mecklenburška zbirka. - V: Enciklopedija Slovenije 7, 1993, 29) in obsega na tisoče predmetov, originalno dokumentacijo v obliki terenskih beležk in fotografij ter korespondenco vojvodinje z njenimi pokrovitelji in kolegi. Izkopavala je na pomembnejših najdiščih takratne Kranjske: na Magdalenski gori, v Stični, na Vačah in Vinici, pa tudi v avstrijskem Hallstattu. Gradivo z Mag-

dalenske gore je strokovno obdelal Hugh Hencken leta 1978 v monografiji *The Iron Age of Magdalenska gora in Slovenia*, najdbe iz Stične in Hallstatta pa Peter S. Wells leta 1981 v publikaciji *The Emergence of an Iron Age Economy*. Slednji je prispeval tudi predgovor h knjigi Greisove, ki jo predstavljamo.

Avtorica je v ospredje svoje pripovedi postavila lik vojvodinje Mecklenburške in njen prispevek k arheologiji. Izbor izjemnejših kosov iz njene zbirke, ki so dokumentirani z lepimi barvnimi fotografijami Hillela S. Burgerja, dopolnjujejo zgodbe o izvoru, izdelavi in pomenu teh predmetov. Knjiga je obogatena tudi s starimi posnetki izkopavanj vojvodinje in z nazornim zemljevidom najdišč, kjer je kopala. V barvito pripoved so spretno vtikani tudi doslej še neobjavljeni arhivski dokumenti.

V začetnem poglavju *A New Science, A New Career* je skicirala idejni preobrat v razumevanju prazgodovine, ki se je zgodil v drugi polovici 19. stoletja, torej čas, v katerem je živel vojvodinja M. Mecklenburg (1856-1929), ki se je pri osemindesetih letih lotila arheoloških podvigov v rodni Kranjski. Sponzoriranje arheoloških izkopavanj je bilo tedaj med plemstvom kar pogosto, nenavado za avstro-ogrsko princeso srednjih let pa je bilo aktivno udejstvovanje pri terenskih delih. Vojvodinja je, kot se zdi, v sebi združila družinsko navdušenje za starinoslovje. Njen stric princ Ernst von Windischgrätz - numizmatik in arheolog, ki je izkopaval na Vačah - je imel v svoji palači na Dunaju privatni muzej. Tudi po moževi strani so bili povezani s starinoslovjem, saj so bili ustanovitelji vojvodskega muzeja antikvitet v Schwerinu. Strast vojvodinje za raziskovanje preteklosti tako torej ne preseneča, bolj presenetljivi sta njena zavzetost in resnost, s katero se je lotila tega posla.

To je bil čas, ko so nastali prvi kronološki sistemi in tipologije predmetov, utemeljeni na znanstvenih principih z ugotavljanjem kulturnega sosledja in sprememb, kakor je predstavljeno v naslednjem poglavju z naslovom *The Three Ages of Prehistoric Europe*. V njem so posplošeno orisane periodizacija prazgodovine na evropskih tleh ter glavne značilnosti kulturnih fenomenov.

Skromni izkopavalni začetki vojvodinje Mecklenburške segajo v leto 1905, ko je kopala na Vačah in v bližnji okolici Bogenšperka, kjer je domovala potem, ko jo je njena družina zaradi nebrzdanega razpisništva osamila in si je poiskala uteho v raziskovanju preteklosti. Svojo pomanjkljivo izobrazbo, ki se je kot novinka na tem področju dobro zavedala, je poskušala izpopolniti, zato si je prizadevala za sodelovanje s Königlische Museum für Völkerkunde v Berlinu. Strokovno pomoč je poiskala pri Alfredu Götzeju, kustosu prazgodovinskega oddelka. V zameno za sodelovanje je berlinskemu muzeju ponudila v kopanje gomilo v Stični, kar je bilo sprejeto. Tako je leta 1906 stekel projekt Stična, in sicer v tajnosti, ker tedanja avstrijska zakonodaja, pod katere jurisdikcijo je spadalo ozemlje Kranjske, ni dovoljevala izvoza starin brez soglasja kulturnega ministrstva. Da bi bilo zadovoljeno formalnostim, je uradno izkopavanje vodila vojvodinja, Götze naj bi bil igral vlogo ocenjevalca, najdbe pa naj bi bile začasno poslane v Berlin v restavriranje. Götze se je v svojem pričakovanju, da vojvodinje ne bo prav pogosto videval na terenu, uštel, saj se je lotila kopanja gomile neposredno poleg njegove, opazujoč in posnemajoč njegove metode. Tako je v naslednjih letih neverjetno izboljšala svojo tehniko terenskih raziskav. Pridobila si je tudi vestnega pomočnika Gustava Goldberga, s katerim sta vodila podroben terenski dnevnik in fotodokumentacijo. O tem pripoveduje avtorica v poglavju *The Secret Stična Project*, opirajoč se na kataloški prispevek Rainer-Maria Weiss, *Des Kaisers Alte Funde*, 1999.

Opogumljena z novimi izkušnjami, ki si jih je pridobila, se je vojvodinja še istega leta lotila prvga večjega izkopavanja na grobišču v Vinici, najsevernejšem japonskem oporišču, kakor je popisano v poglavju z naslovom *Vinica and Hallstatt*. Na jesen leta 1907 se je odločila za štiritredensko kopanje na eponimnem najdišču starejše železne dobe - v Hallstattu, čemur strokovni krogi na Dunaju, zlasti v Naturhistorisches Museum, niso bili ravno naklonjeni. Zato je poiskala oporo pri svojem bratranču,

avstro-ogrskem cesarju Francu Jožefu, in tako le pridobila dovoljenje za lokacijo, kjer je smela kopati. Z vztrajnostjo in visokimi zvezami je vojvodinji uspelo doseči, da sta se tedaj najbolj ugledni arheološki ustanovi - berlinski in dunajski muzej - uklonili njenim ambicijam.

Odtlej je večino svojega časa posvetila odkrivanju davne preteklosti. Na izkopavanjih je zaposlovala celo armado delavcev in tako porabila kupe denarja. Ščasoma so ji sredstva pošla, zato je morala poiskati novega mecena. Obrnila se je na svojega drugega aristokratskega bratranca - nemškega cesarja Wilhelma II., ki je bil prav tako velik ljubitelj arheologije. Finančno je podpiral nemška izkopavanja na Krfu in hranil v svoji berlinski palači muzej antikvitet, predvsem orožja in bojne opreme. Da bi pri njem vzbudila zanimanje za svoje načrte, mu je poslala nekaj imenitnih kosov iz svoje zbirke. Njena strategija je obrodila sadove. Tako se je junija 1912 ponovno vrnila k stiškim gomilam, kjer ji je bila izkopavalna sreča mila in ji je v letu 1913 naklonila izjemno odkritje - oklep, ki ga je podarila svemu novemu pokrovitelju, za kar je bila bogato poplačana. O njenih izkopavanjih v Stični in na Magdalenski gori, ki so po strokovni plati primerljiva z drugimi arheološkimi raziskovanji tistega časa, pripoveduje poglavje *A New Patron*. Z odkritji na slednjih dveh najdiščih si je v tedanjih akademskih krogih izborila kredibilnost, na katero je morala dolgo čakati. Tako sta jo v drugem tednu oktobra 1913 počastila z obiskom v Stični dva ugledna strokovnjaka - Joseph Déchelette in Oscar Montelius, ki sta izrazila občudovanje nad njenim delom.

Leta 1913 je vojvodinja začela premišljevat o objavi svojih odkritij. Na priporočilo Déchelette se je obrnila na Davida Viollierja, direktorja švicarskega narodnega muzeja in odličnega poznavalca halštatske kulture, ki naj bi ji bil pomagal uresničiti ta projekt. Toda vojna, v kateri je med drugim izgubil življenje Déchelette, je preprečila njegovo izvedbo in zapečatila arheološko kariero vojvodinje, ki je izkopala okoli dvajset tisoč predmetov iz več kot tisoč grobov na enaindvajsetih najdiščih. Po vojni, ki jo je preživela v Berlinu, je bila njena zbirka v Bogenšperku zasežena in odpeljana v Narodni muzej v Ljubljano. V peticiji je prosila kralja Aleksandra, naj ji zbirko vrnejo. Vendar tega ni dočakala. Obubožana je umrla 9. julija 1929, le nekaj tednov pred razveljavitvijo konfiskacije. Zbirko je podedovala njena hči Marie Antoinette, ki je takoj zaprosila za dovoljenje, da jo sme odpeljati v tujino. Leta 1932 se je pogodila z Anderson Galleries v New Yorku, da pripravijo dražbo. Ti so se za pripravo gradiva obrnili na evropske strokovnjake, ki jih je v Zürichu zbral Adolf Mahr, direktor irskega narodnega muzeja. Ta delovna skupina je nato pripravila katalog predmetov za prodajo. Za to je izvedel Hugh Hencken, kustos v Peabody Museumu, in prepričal vodstvo muzeja o smotrnosti nakupa. To so bili časi recesije v Evropi in Ameriki, Marie Antoinette pa je postavila zelo visoko ceno, zato se je bal, da bi bila zbirka odprodana po kosih raznim privatnim zbirateljem. Porodila se mu je ideja o konzorciju ameriških in evropskih muzejev, ki naj bi zbirko skupaj odkupili in si jo delili ter sodelovali pri analizah in objavljanju gradiva. Vendar je ideja propadla, ker evropski muzeji niso bili sposobni finančno participirati, ameriški muzeji pa za to niso imeli interesa. Dražba je bila 1934. leta, na srečo pa zbirka ni vzbudila pretiranega zanimanja med ljubitelji. Tako je uspelo Peabody Museumu odkupiti gradivo z Magdalenske gore, Ashmolean Museumu iz Oxforda pa najdbe z Vač, preostali del je običal v skladišču Anderson Galleries, kjer so se v naslednjih letih otepali z negotovostjo in na koncu z likvidacijo. Hencken je izkoristil priložnost in za majhno vsoto pridobil še preostanek gradiva. Usoda, ki jo je doživljala zbirka pred tem, je vplivala na njeno neokrnjenost in zanesljivost grobnih celot, čemur je vojvodinja s svojim pomočnikom posvetila veliko pozornosti. Kljub temu ohranja Mecklenburška zbirka velik potencial za študij prazgodovine. S tem avtorica knjige zaključuje pripoved o delu vojvodinje in usodi njene zbirke v poglavju *The Great War and Its Aftermath*

in napoveduje strokovno objavo gradiva iz Vinice po vzoru del njenih predhodnikov - Henckena in Wellsa.

Sledi prikaz izbranih predmetov v slikah in besedi. Ve-doželjnim bralcem pa v zaključku knjige priporoča v branje nekatera pregledna dela, med katerimi za slovenski prostor navaja delo Philipa Masona *The Early Iron Age of Slovenia* (BAR, International Series 643, 1996). Na koncu nas vzpodbudi k premisleku o širši odmevnosti domačih študij z zaključno mislijo: "Readable general summaries of European prehistory are surprisingly few."

Sneža TECCO HVALA

Borut Križ: *Novo mesto VI. Kapiteljska njiva. Mlajšeželezodobno grobišče / Late Iron Age Cemetery.* Carniola Archaeologica 6. Dolenjski muzej, Novo mesto 2005. ISBN 961-6306-17-0. 207 pages, 100 plates, 27 illustrations in colour.

In the latest volume of this impressive series, forming a triple dedication - to the 55th anniversary of the Dolenjski muzej, to the 115th anniversary of the first recorded archaeological excavations in and around Novo mesto and to the 640th anniversary of the founding of the town of Novo mesto - Borut Križ offers a fully illustrated description and preliminary discussion of the results of his excavations at the site of Kpiteljska njiva on the eastern slopes of Marof hill. A foretaste has been given in the catalogue to the exhibition *Kelti v Novem mestu* (Križ 2001; for a review see *Arheološki Vestnik* 54, 2003, 479-81). The present volume deals with some 100 La Tène B2-D1 graves of the 700 or so excavated in the course of the 1990s while work in the area continues seemingly without end; indeed as yet the total extent of the cemetery is unknown.

The bilingual text of the current volume - the English translation being provided by Slovenia's resident English archaeologist, Phil Mason - precedes the grave inventory with a summary of the topographical situation of the cemetery and its relationship to others in the area. As previously, this is followed by notes on the various categories of grave goods and a short concluding discussion.

The earliest use of the burial area can be dated to the Urnfield period while some of the Middle La Tène graves cut into a barrow group containing La Tène B1 inhumations as is the case in the other Middle La Tène cemetery of Kandija. The basic Middle La Tène rite was in-urned cremation with the deceased being burned on the funeral pyre together with the associated grave goods. In addition to the effects of fire, the region's acidic soil has prevented the survival of organic remains save where textile fragments have been detected as corrosion products on the iron artefacts. Further depredations can be ascribed to looting of the graves in antiquity.

As with many other regions of the central and eastern parts of the so-called Celtic world, the presence of objects foreign to the normal range of La Tène material culture raises the question as to what a degree is one dealing with a new and dominant group of settlers as opposed to a degree of acculturation on the part of the autochthonous population. Most noticeable is the continuity of pottery forms and the addition of the local or "Alpine" type of single edge axe to the standard La Tène warrior's equipment of sword, spear, shield and (occasionally) helmet. This evidence for what may be regarded as a relatively small group of immigrants who subsequently adopted local customs - and one presumes adopted local women - recalls the similar pattern which has emerged in the cemetery and settlement sites around Bologna, notably that of Monte Bibele. As Križ notes, some types in the Kapiteljska njiva cemetery reflect western contacts - particularly notable are examples of the so-called "bent" finger-rings such as that from grave 656; this is a type frequently found in La Tène B1-2 contexts in Switzerland and Central Europe.

The relatively large proportion of swords, several with decorated scabbards and comprising more than one hundred in number present in graves with notably indigenous features raises the question as to how far such graves may be considered to be those of warriors or, rather, indicate the sword as a status symbol. Of the Kapitelska njiva swords twelve have decorated scabbards, that from grave 555 bearing a Type II "dragon-pair", a near ubiquitous symbol in the Middle La Tène world. The scabbard from grave 115 is close to several from Transdanubia but also from other eastern localities. While some scabbards follow the conventions found elsewhere in the eastern part of the Celtic world, other examples from graves 239, 522 and 642 are much closer to scabbards of the Swiss sub-style. And that from grave 115 is of such poor quality as to suggest a local smith trying to imitate the exotic new forms though as Križ rightly states, the widespread distribution of decorated weapons makes it difficult to ascribe individual pieces with confidence to specific regions - save in a few restricted cases.

Other objects - notably glass rings and beads - once again suggest a local source but there is one other decorated weapon which stylistically may be taken together with the decorated sword scabbards. This is the spear from grave 44 of the Kandija cemetery. With a circular aperture cut out of the blade, below this is a quadruped, possibly a stag. While the figure may be compared with those found in "Situla art" - also famously represented at Novo mesto - the body of the animal and the but of the spear are decorated in a style which recalls that of the scabbards. Decorated spears in general are rare in La Tène but related forms occur in Hungary, Moravia and the Marne region of France.

The six volumes of *Carniola Archaeologica*, a series that the late great Tone Knez initiated seemingly against all the odds, is in some ways an anachronism - large in format with generous provision of colour photographs in the present volume the work of the author with the exception of that on the jacket. Some might observe that the whole production could be shrunk to a small book with the basic data included on CD-ROM at a fraction of the price. I for one welcome the continuance of the series in its present form, locally printed and supported as it is by national and local corporate institutions. Clearly the community of Novo mesto is proud of its long history and the much longer prehistory which preceded its foundation and one would hope that the series will continue for many years to come.

As to future work on the Iron Age archaeology of Novo mesto, clearly as Borut Križ indicates, there remains much to do and not only in terms of the basic - and essential - publication of the remaining grave groups. No excavation can ever be said to be final but it is to be hoped there will also be a more extensive and comparative study than that included in the necessarily descriptive volumes which Križ and his colleagues have so far presented us with.

J. V. S. MEGAW

Christoph Hinker: *Flavia Solva vor der Stadtrechtsverleihung. Befunde und Funde aus der insula XL.* Schild von Steier. Archäologische und numismatische Beiträge aus dem Landesmuseum Joanneum. Beiheft 3. Graz 2006. ISBN 3-902095-09-1. 176 str., 34 tabel.

Deželni muzej Joanneum v Gradcu je izdal v svoji knjižni seriji s starim imenom in namenjeni arheološkimi in numizmatičnim razpravam dopolnjeno avtorjevo disertacijo.

Razprava je vsestransko soliden prikaz za celotni vzhodnoalpski prostor zgovorne arheološke enote, ki bogati vrsto že objavljenih in ki skupaj predstavljajo za naše zanimanje tako vznemirljivo obdobje med časom svobodnih keltskih skupnosti in nastankom rimske province Norik. Kot je za tovrstne objave

v navadi, avtor v uvodnem poglavju predstavi v *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* že kratko objavljena izkopavanja Ericha Hudeczka iz let 1976-1979 in za izbrani problem relevantni izsledki teh izkopavanj.

Ugotovljena je bila sled lesene gradbene faze - plast iz Avgustovega časa v jamah za stojke lesenih stavb in v razširitvah teh jam. Odlično je, da si na kratko predstavljeno, kar je mogoče reči o arhitekturi (in bo v prid tudi pri analizi lesenih gradbenih faz na Ptuj in Dravskem polju ali v Varaždinskih Toplicah).

Nato avtor omeji teritorij Flavije Solve. Pomagajo mu izsledki raziskav številnih primerljivih najdišč. Med njimi žal ni, ker niso bili objavljeni, nekaterih zanimivih detajlov z bližnjega ozemlja na naši strani.

Obravnava čas, ko so vojaška merjenja moči izzvenela v pretežno miren konec avtonomije keltskih plemen noriškega kraljestva in s tem povezano dejansko rimsko prisvojitve ozemlja. Gospodarski stiki noriškega kraljestva z rimsko državo so bili že utečeni, oblike rimskega družbenega življenja pa so postopno nadomeščale v marsikaterem pogledu sorodno razvite staroselske. Dogajanje na ozemlju Solve je bilo nekoliko drugačno od onega v središču noriškega sveta, saj je bila tu blizu meja z Ilirikom.

Glavnino razprave tvori analiza najdenega gradiva z diskusijo. Gre skoraj izključno za keramiko. Pozornost pritegne združba uvoženega in staroselskega gradiva. Rdeča sigilata oblike SI in SII (med posameznimi najdišči se nabor sigilate razlikuje in avtor opaža, da razlike niso vselej le kronološko pogojene), severnoitalske namizne posode, reliefno izoblikovane v kalupu, ter drobci italskih oljenk, so skupaj s povsem latensko in late-noidno kuhinjsko ter shrambno posodo. Med uvoženo posodo v Flaviji Solvi sta izpostavljena dva reliefna keliha, nenavadna je odsotnost amfor in opazno je, da ni črne sigilate.

Izsledki omogočajo natančno datacijo (uničenje s plastjo povezanih stavb Ch. Hinker postavi v čas okrog Kristusovega rojstva) in umestitev obravnavanega dela nasebine ob Muri v zgodovinski, predvsem kulturno-civilizacijski in delno socialni okvir tedanjega vzhodnoalpskega prostora.

Všec mi je, kako avtor na kratko, a povsem pravilno omeji pojem romanizacija oz. koliko nam more o romanizaciji posredovati lončenina. Italski vplivi na materialni svet so bili močni - v Flaviji Solvi in na vsem noriškem ozemlju - že dosti pred nastankom province. Potrebe bližnjih oporišč 15. Apolonove in 8. Avgustove legije so tudi vplivale na gospodarstvo v staroselskem svetu, da si avtor zaveda neznamenarjive teritorialne razdalje med temi oporišči in Solvo. Podrobneje o graditeljih in prebivalcih lesenih stavb obravnavane, več kot verjetno načrtno v tudi pozneje ohranjeni tlorisni koncept mesta zasnovane gradbene faze (povsem pravilno) ne more in noče soditi, ker je podatkov premalo. Povsem je namreč mogoče, da so priseljenci poleg izdelkov svoje civilizacije obilno rabili tudi lokalne proizvode, kot tudi, da so staroselske elite z veseljem posegle po navadah prišlekov. Tako razprava prispeva obilo primerljivega tudi k raziskovanju naših krajev.

Avtor piše zelo zgoščeno, kar povzroča težave, ko ločujemo njegovo misel od tiste iz navedenih virov in skušamo slediti detajlom. Manj je pomembno, da v sicer obsežnem seznamu literature pogrešamo še ta ali oni naslov. Želeli bi predvsem, da bi avtor res v celoti uporabil ugotovitve iz tiste naše literature, ki jo je vključil v seznam, in ne le - brez dvoma jezikovno bolj dostopnih - zgoščenih pregledov (kot sta npr. D. Gabler, 1979, o sigilatah in M. Vomer Gojkovič, 2004, o Ptuj). Moramo pa seveda takoj pripomniti, da človeku, ki ni več slovensčine, naši krajevni zborniki niso lahko dostopni.

Seveda se pozornost ustavi na mnogo detajlih, ki jih tu ne morem podati, ob branju se vrste dodatni razmisleki, tudi daleč prek začrtanega okvira. Zgodnja plast v insuli XL v Flaviji Solvi je tako vznemirljiva, ker predstavlja plast z mnogo rimske materialne kulture iz obdobja, iz katerega nam tak dokument na več kot verjetno sočasem vojaškem oporišču na Ptuj (še?) manjka.

Pozornost se vendar osredotoči najprej na sigilatna keliha (poglavje 3.2.1.4: Reliefigierte Terra Sigillata - Modelware - oblika Drag. 11, t. 8-10). Ob njih takoj pomislimo tudi na petovionskega. (Pokrajinski muzej Ptuj, inv. št. 1081: najdišča in okoliščin najdbe ne poznamo. Objave: M. Abramič, *Poetovio. Vodnik ...*, Ptuj 1925, 96, sl. 39; I. Mikl Curk, *Terra sigillata iz Poetovija*, *Čas. zgod. narod.* 4, 1968, 76: št. 217, pril. 3; ead., *Bemerkswerte Reliefigillata aus Poetovio*, *Acta Rei Cret. Rom. Faut.* 7, 1965, 75, sl. 1:1; 2.)

Kelih je bil ob rekonstrukciji tako poškodovan in prebarvan, da moramo dvomiti takorekoč o vsem, zlasti o detajlih profila in o kvaliteti gline. Ob tej posodi sem prehodila dolgo pot vseh mogočih dvomov, najprej sem se zelo nagibala k misli, da gre za nekakšno imitacijo, še toliko bolj, ker so najdišča v Italiji tedaj, ko sem se s problemom podrobneje ukvarjala, šele nakažovala širino in variante severnoitalske reliefne zgodnjerske keramike in ko o "jadranski" sigilati še nismo nič vedeli. Tudi D. Gabler ni bil nenaklonjen iskanju rešitve prav v to smer (Die Eroberung Pannoniens im Spiegel der Sigillaten, *Acta Arch. Acad. Sc. Hung.* 23, 1971, 83-91, pos. 84 op. 14). Vsekakor pa so mi uredniki pri *Acta Rei Cretariae*, predvsem ga. E. Ettlinger in Hans Joerg Kellner, v pogovorih pomagali do prepričanja, da je ptujski kelih zaradi čiste vsebine reliefnega friza in velikosti figur nastal v aretinskem ateljeju v julijskem obdobju. Končne odločitve o poreklu ptujskega keliha seveda pred temeljito tehnično analizo originalne, pod barvo skrite snovi ne bo. A dejstvo, da zdaj iz bližnje Solve zanesljivo poznamo reliefne kelihe na nogi, četudi nemara le iz severnoitalskih delavnic (kar na str. 35 dopušča tudi avtor), in da je vrsta takih posod zdaj podaljšana, npr. tudi z najdbami z emonskega foruma, daje po moje več veljave tudi drugim ugotovitvam, ki opozarjajo na nesporno dejstvo, da je ambicioznejše oblikovano gradivo vseh vrst iz julijskega časa zanesljivo doseglo tudi Petoviono: vsekakor "neserijska" neronska poznopadska sigilata (krožnica Consp. 39) z barbotinsko nabrizganimi listi s Hajdine (I. Tušek, Arheološka zaščitna izkopavanja pri Koštomaju na Hajdini, *Ptujski zbornik* 6/1, 199-227, t. 7: 17, Ptuj 1996), ter zgodnje gradivo, zlasti steklo, posamezni bronasti izdelki in črna sigilata iz plasti pri Malem gradu (M. Lubšina Tušek, Mali grad, *Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor. Letno poročilo* 1999, 2001, 298-300, gradivo ni objavljeno), v Štukih (neobjavljena izkopavanja M. Lubšina Tušek, ki potekajo v zadnjih letih) in ob Natašini poti (I. Tušek, *Rimsko grobišče na novi obvoznici ob Potrčevi cesti v Ptuj, Ptujski arheološki zbornik*, 385-448, Ptuj 1993).

Izčrpen prikaz poti in smeri, po katerih je Solva ali *oppidum solvense* komunicirala po regiji in zunaj province, zahteva nekaj dodatnega razmisleka. Strinjam se, kakor koli že razumemo vire, ki so nam na voljo, da je tudi rimskodobna Solva predla svoje stike z italjskim ozemljem pretežno prek Akvileje in da je tja teritorialno najbolj logična pot prek Celeje in Emone, kot tudi s tem, da je pot na zahod, k središču Norika, fizično težavna in polna ovir. Toda - središče Norika je bilo "politično" jedro in hkrati jedro železarstva, ki je bilo v določenih, zlasti zgodnjih rimskih časih (in poznih predrimskih seveda), pomembno tudi za celoten spekter noriških povezav. Tudi Solva je torej preprosto morala, kot Petoviona in Celeja, komunicirati s tem prostorom. Marsikatera civilizacijska novost je po moje namreč prišla, zlasti sprva, iz Italije tudi po prastarih poteh izvoza železa v Padsko nižino. Te poti niso vodile le po Kanalski dolini, ampak celo čez druge prelaze, vse do Agunta. Na vzhod, do Celeje, Petovione, Solve in Savarije (?), so torej morale, vsaj tedaj, na neprijazne strmine od Virunuma dalje.

Flavijo Solvo, ki je bila že v zgodnjem času petovionskega tabora opazno civilizacijsko središče, in Petoviono je torej družil tudi zgodnji stik z gospodarskim svetom severne Italije.

Mar sta bili potem medmestna meja in vloga Solve pri lastništvu pohorskih ozemelj res vseskozi taki, kot ju kaže po našem dosedanem mnenju prejkone epizodno dogajanje v času,

ko nastaneta napisa na nagrobnikih, ki domnevno pripadata teritoriju Flavije Solve (danes vzdana v Slivnici pri Mariboru: *CIL* III 5309 in 11714)? O tem seve ni novih, dodatnih podatkov. Še vedno mislim, da moram to možnost nekoliko omejiti. V primeru, da se mestu z legijo in sploh vojaško upravo, kot je Petoviona v 1. stoletju, na civilno življenje ni bilo treba ozirati, potem omenjena razmejitev ni pomembna. Če bi bila pa provincialna meja ob vznožju Pohorja ali celo vzhodno od ceste Celeja-Flavija Solva taka, kot se kažejo nasploh po imperiju, bi bila Petoviona odrezana od pomembne surovine, pohorskega marmorja, a ga je, kot vemo po najdbah, na veliko izkoriščala. Dravsko polje je nadalje poseljeno tudi v rimskem času tako, da je brez dvoma gravitalo k Petovioni. To kaže tudi materialna kultura (J. Istenič, *Poetovio, zahodna grobišča* 1 in 2, Kat. in monogr. 32 in 33, 1999 in 2000). Zato menim, da sta obe mesti res izrazito različni po svojem značaju in da temu pritrjuje tudi izrazitost staroselskega elementa v spodnji plasti insule XL v Flaviji Solvi.

Seveda je ostal pri obravnavi insule XL in njene spodnje plasti problem stika s svetom noriško-panonskih gomil komaj omenjen. Logika prostorskega razvoja velikega naselbinskega jedra ob Sulmu, ki je potekal od staroželednodobnega Kleinkleina do zgodnjerednjeveškega Frauenberga in Lipnice, iz zavarovane kotline čez izjemen terenski ščit Seggau in Frauenberga nad ostrim zavojem zadržane struge, vse do ravnice ob Muri vzhodno od Lipnice, poznejše Flavije Solve, in ki mu je najti v sočasnih pojavnostih Petovione med vodami in ježami Dravskega polja, Grajske doline in slovenjegoriškimi griči ter pohorskim vznožjem mnogo stičnega, pa seveda niti omenjena ne more biti. Vsiljuje pa se v misel, ko je govor o Solvi in Petovioni.

Avtorju torej lahko samo zaželim še obilo možnosti za delo v Flaviji Solvi in na nekaterih načetih arheoloških problemih.

Iva MIKL CURK

Kristina Adler-Wölfel: *Pannonische Glanztonware aus dem Auxiliarkastell von Carnuntum. Ausgrabungen der Jahre 1977-1988. Ergänzungshefte zu den Jahreshften des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 7, Wien 2004. ISBN 3-900305-44-7. 192 strani, 33 slik, 19 tabel.

Avtorica monografije se posveča obdelavi posebne skupine keramike iz rimskega obdobja, katere proizvodnja in uporaba je bila regionalno omejena na provinco Panonijo in jugovzhodni del Norika. Raziskava temelji na keramičnem gradivu z izkopavanj avksiliarnega tabora v Karnuntu med leti 1977 in 1988.

Pannonische Glanztonware (PGW) ali panonska loščena keramika (v slovenščini poimenovana tudi panonska žigosana keramika ali posnetki/imitacija terre sigillate) je bila lokalno izdelana fina keramika s svetlečim/loščnim premazom (*Glanztonüberzug*) na zunanji in notranji površini. Narejena je bila na hitrem lončarskem kolesu in večinoma redukcijsko žgana, čeprav se je od začetka proizvodnje, odvisno od različnih delavnic, izdelovalo tudi oksidacijsko žgano posodje. Značilen žigosan okras, po katerem je bila zvrst keramike mnoga leta poimenovana, je prisoten le na določenem deležu posodja. Večinoma so posode gladke in neokrašene.

Lokalni lončarji so pod vplivom lokalne lončarske tradicije iz poznolatskega časa in uvožene rimske fine keramike ustvarili novo zvrst keramike, tipično za panonsko območje. Od konca 1. st. oz. začetka 2. st. so mnoge lončarske delavnice v Panoniji izdelovale to novo posodje, ki je bilo kupcem cenovno bolj dostopno kakor uvožena galska ali italjska sigilata. Posamezne delavnice so imele zelo omejen radij prodaje. Lončarji so izdelke prodajali v svojih delavnicah ali na sejmih na nekem ožjem območju. Po razlikah v motivih, lokaciji žigosanega okrasa in njihovi razširjenosti se opazijo ločena proizvodna območja - poimenovana zahodna, vzhodna in južna panonska skupina. Avtorica nato deli zahodno

skupino še na jugozahodno in severozahodno panonsko območje, zadnjemu se na osnovi študijskega materiala natančneje posveti, medtem ko druge skupine predstavi le s kratkim pregledom zaradi njej težko dostopne literature.

Medtem ko so mnoge predhodne objave analizirale predvsem žigosane odlomke, je poudarek avtorice na količini redukcijsko žganega gladkega in nežigosanega posodja, ki se do sedaj večinoma ni objavljalo.

Keramika iz avksiliarnega tabora v Karnuntu, ki je bila z redkimi izjemami redukcijsko žgana, je bila v ta namen razporejena v pet fakturnih skupin s štirimi tipi premaza. Kemijske analize so pokazale, da so imele prevladujoča fakturna skupina STyp 2 in skupini STyp 3 in STyp 5 podobno kemijsko sestavo težkih mineralov. Njihova primerjava z zelo podobno kemično sestavo žigosane tegule iz Karnunta pa, da je večina najdenega posodja prišla iz večjega števila delavnic iz karnuntskega okrožja.

Keramično gradivo je bilo razporejeno v oblikovne tipe. Dobrodošel uporabljeni sistem tipološke klasifikacije upošteva osnovno obliko posode, obliko ostenja in obliko ustja. Izdelana je še posebna klasifikacija oblik dna in žigosanega okrasa.

Preko datiranih kompleksov najdišča in s pomočjo materiala iz drugih izkopavanj je nato narejen pregled posameznih oblik in uporabljenih žigov na študijskem materialu, ki daje predvsem dober pregled oblikovnega razpona posodja v drugi tretjini 2. st. v Karnuntu in njegovi okolici. V plasteh, povezanih s prvo (leseno) fazo tabora (*Holz-Erde-Kastell*) s konca 1. st. in začetka 2. st. je bilo najdenih le nekaj odlomkov, ki se pomnožijo v kasnejši zidani fazi (*Steinkastell I*). Največja količina materiala izhaja iz plasti, povezanih s koncem te faze ob začetku markomanskih vojn in obdobjem do izgradnje novega tabora (faza *Steinkastell II*), ko na območju najdišča deluje tudi lončarska delavnica. V stratigrafskih kompleksih, ki nedvomno pripadajo fazi *Steinkastell II* iz 3. st., ta tip keramike ni več prisoten. V severozahodni panonski skupini konec 2. st. upade količina najdb in spekter oblik se reducira na sklade z ovratnikom (*Ringschüsseln*). Ponekod panonska loščena keramika ni več prisotna že v plasteh ok. leta 200. Lončarska delavnica iz Akvinka (najdišče Papföld) iz prve polovice 3. st. kaže na to, da so panonsko loščeno keramiko v vzhodnopanonski skupini izdelovali tudi pozneje, sicer v neznanem obsegu. Mlajši primerki so oksidacijsko žgani, žigosani z enostavnimi motivi in se ločijo po grobi izdelavi od primerkov iz 2. st.

V nasprotju z mnenjem nekaterih drugih raziskovalcev so bile oksidacijsko žgane posode, najdene v avksiliarnem taboru v Karnuntu, delane sočasno z redukcijsko žganim posodjem ves čas, na obeh so bili uporabljeni tudi enaki žigi.

Avtorica se pomudi tako pri samem poimenovanju keramike, zgodovini raziskav kakor pri faktografskih tehnoloških lastnostih gline in premaza. Dobrodošle so barvne fotografije prelomov in premazane površine. Jasna tipološka klasifikacija je odprta za dodajanje novih tipov, pregledna in lahko razumljiva. Kronološko je predstavljen tipološki razvoj oblik in okrasa, od povezav z vzori v poznopadski in galski sigilati dalje.

Kratka sinteza po posameznih proizvajalnih skupinah panonske loščene keramike obsega pregled najdišč z objavljenim keramičnim gradivom, posebej najdišč z dobro datiranimi kompleksi, pregled odkritih in domnevnih lončarskih delavnic, pregled lončarskih žigov in predstavlja glavne značilnosti skupine. V jugozahodni panonski skupini, kjer je bila osrednja proizvodnja locirana v Petovionii, je npr. večina posodja oksidacijsko žgana. Znana je skupina posod z grobišča na Ptujju, ki velja za predhodnika panonske loščene keramike. Proizvodnja je domnevno datirana v čas po sredini 1. st., nedvomno je potrjena v obdobju od Flavijcev do prve polovice 2. st.

Monografija tako daje odličen vpogled v proizvodnjo določene zvrsti rimske keramike, ki so jo deloma izdelovali tudi na današnjem slovenskem območju.

Tina ŽERJAL

Gabrielle Kremer: *Das Heiligtum des Jupiter Optimus Maximus auf dem Pfaffenberg/Carnuntum. Die Rundplastischen Skulpturen. Der Römische Limes in Österreich 41, Sonderband 2, Wien 2004. ISBN 3-7001-3299-9. 124 strani, 60 slik, 72 tabel.*

Nedaleč od rimskega vojaškega tabora v Karnuntu je bil na hribu Pfaffenberg postavljen svetiščni kompleks z več templji, posvečen kultu Najboljšega in Največjega Jupitra (*Iovi Optimo Maximo*). V zbirki *Der Römische Limes in Österreich* izhaja pod uredništvom Wernerja Jobsta serija, posvečena svetišču na Pfaffenbergu. V 1. zvezku je Ioan Piso predstavil epigrafske napise, v 2. zvezku Gabrielle Kremer celoten korpus kamnite kiparske plastike s tega najdišča.

Večji delež objavljenega materiala izhaja iz izkopavanj iz let 1970-1985. Katalog je dopolnjen z odlomki iz starejših izkopavanj v letu 1898. Čeprav so bili odlomki objavljeni že leta 1900, so bili v karnuntskem muzeju ponovno pregledani in dokumentirani.

Analizirani kamniti material je zbran v katalogu, ki zavzema bistveni del monografije. Katalog je organiziran po božanstvih, ki so jih kipi upodabljali, in sicer je predstavljen vsak rekonstruiran kip z vsemi svojimi odlomki posebej. Podani so merski podatki za odlomke, ki so prikazani tudi v risbi in fotografiji. Za vsak posamezen kip sledi natančen opis, rekonstrukcija, interpretacija njegove funkcije v sklopu templja in datacija.

V uvodnem delu je sumarno predstavljena lokacija posameznih najdb v tempeljski četrti ob amfiteatru. Večina odlomkov je bila najdena v severovzhodnem delu četrti, okoli templja I in templja III. Kipi so bili ob zapustitvi svetišča močno uničeni. 40 identificiranih in rekonstruiranih različnih kipov je ohranjenih le fragmentarno v manjših odlomkih, in to le z največ 10-odstotnim deležem celote. Na osnovi analogij iz celotnega rimskega imperija je bila narejena rekonstrukcija posameznih plastik. Razen enega marmornega so vsi ostali kipi narejeni iz lokalnega kamna.

Epigrafski napisi kažejo, da so spomenike na tem območju postavljali vsaj od hadrijanskega obdobja, ko je bila zgrajena masivna zgradba svetišča, do sredine ali druge polovice 4. st., ko je bilo svetišče opuščeno.

Svetišče je bilo posvečeno Najboljšemu in Največjemu Jupitru, saj je skoraj polovica ugotovljenih kipov upodabljala najvišje rimsko božanstvo. 11 plastik je predstavljalo motiv Jupitra, sedečega na prestolu. Jupitrov kult je bil povezan s cesarskim kultom in izražanjem lojalnosti imperiju, kar kažejo tudi epigrafski napisi iz sredine 2. st., iz časa največjega razcveta svetišča, odlomki kipa boginji Romi (ali Minervi), skupine kapitolinske trojice in domnevni portret Marka Avrelija. Med odlomki so bili prepoznani tudi motivi Gigantomahije in upodobitve boginje Viktorije ter mogoče Marsa, ki naj bi povezovali tempelj z vojsko, nastanjeno v Karnuntu, in njeno religiozno dejavnostjo. V poznoantičnem obdobju se tem božanstvom pridruži še vzhodni Mitrov kult. Vsa omenjena božanstva naj bi bila značilna za t. i. vojaško religijo in običajna za vojaške tabore na limesu.

Prikaz nas vodi od natančno podanih najdb preko logičnih predpostavk in sklepov pri analizi tipologije, kronologije in ikonografije do rekonstrukcije posameznih plastik. Neroden je le velik format knjige tako pri uporabi kakor na polici, saj knjiga nima trdnih platnic.

Tina ŽERJAL

Sofija Petković, Mira Ružić, Svetozar Jovanović, Marko Vuksan in Zsuzsanna K. Zoffmann: *Roman and Medieval necropolis in Ravna near Knjaževac. Posebna izdanja. Arheološki institut Beograd 42. Arheološki institut, Narodni muzej, Beograd 2005. ISBN 86-80093-40-8. 356 strani, 38 tabel, 14 barvnih tabel, 8 prilog, številne slike med besedilom.*

Delo nam v več sklopih predstavlja do sedaj raziskana rimska in srednjeveška grobišča v okolici vasi Ravne pri Knjaževcu, v dolini Timoka (vzhodna Srbija).

V uvodu nam avtorji najprej predstavijo rimsko utrdbno *Timacum Minus*, ki je varovala pomembno rimsko cesto po dolini Timoka. Utrdbo in pripadajočo civilno naselbino je med leti 1975 in 1997 sistematično raziskoval Arheološki inštitut iz Beograda v sodelovanju z Regionalnim muzejem iz Knjaževca.

Najstarejši ostanki zemljenih okopov na tem mestu so datirani v 1. st. n. št., prva kamnita utrdba pravokotnega tlorisa z zaokroženimi vogali in vmesnimi kvadratnimi stolpi pa v sredino 2. st. Konec 3. st. so bili na vogalih postavljeni kvadratni stolpi, s stolpi so bila zavarovana tudi vrata, okopi pa so bili obnovljeni. Zadnja prezidava je datirana v sredino 4. st., ko so bili postavljeni veliki izstopajoči stolpi pravokotnega tlorisa, grajeni v tehniki *opus mixtum*, okrepljeno pa je bilo tudi obzidje, ki je v tej fazi široko v povprečju 3 m. Trdnjava je bila uničena v velikem požaru v začetku 5. st., novejša raziskava pa kažejo manjše gradbene aktivnosti tudi še v prvi pol. 5. st. Po sredi 5. st. je bila naselbina dokončno opuščena.

Naslednja poselitev tega območja sega v srednji vek. Iz tega obdobja je bilo v sami trdnjavi najdenih osem v ruševine vkopanih grobov brez pridatkov, odkriti pa so bili tudi sledovi naselbine iz 11. in 12. st.

V okolici trdnjave je bilo s sondami in zaščitnimi izkopavanji odkritih več grobišč, vendar do sedaj raziskana predstavljajo le njihov majhen del. Največja je nekropola na lokaciji Slogi, kjer je bilo raziskanih 95 poznorimskih in 65 srednjeveških grobov.

V naslednjem sklopu avtorici Sofija Petković in Mira Ružić predstavita rimske grobove. Najprej je podan katalog grobov z natančnim opisom grobne jame, lege skeleta v njej, s podatki o starosti in spolu skeleta, najdbami in datacijo po fazah (faza I: 350-380; faza II: 380-410; faza III: 410-450), nato pa sledi obširna tipološka analiza grobnih pridatkov.

Predmeti v grobovih predstavljajo tipičen inventar poznorimskih grobov od sredine 4. do sredine 5. st. Med nakitom so pogoste ogrlice iz steklene paste, preprosti uhani s kaveljčkom in zanko ter različnimi obeski, nesklenjene zapestnice z razširjenimi konci in konci v obliki stiliziranih kačjih glav. V dokaj skromnem številu so zastopane fibule, saj jih je bilo najdenih le devet. Prevladujejo najpogostejše poznorimske fibule, to so križne fibule s čebuličastimi gumbi, interpretirane kot del noše vojakov ali veteranov. Med pasnimi sponami prevladujejo tipi preprostih spon z ovalnim okovom in ovalnim ali usločnim okvirjem. Med pasnimi zaključki sta zastopana amforast in srčast zaključek. Tako spona kot pasni zaključki so opredeljeni kot del vojaške noše članov pomožnih vojaških enot germanskega porenja.

Od orožja sta bili najdeni dve pušični osti v obliki lista in ena s trikotno konico ter ena sulična ost. Najdbe orožja v poznorimskih grobovih so sicer redke, vendar ne neznanne. Na področju Madžarske in Slovaške je poznanih več pokopov s popolno vojaško opremo, ki jih povezujejo z barbarškimi najemniki, predvsem z Alani.

Dokaj pogost grobni pridatek je stekleno posodje, ki se pojavlja predvsem v fazi I. Prevladujejo visoke podolgovate steklene čaše z različno oblikovanim dnom ter steklene posode z dolgim ozkim vratom, produkt delavnic na področju limesa.

Keramične posode so bile najdene samo v sedmih grobovih. Med oblikami so polkrožna skleda, majhen lonec z izvihanim ustjem in kroglastim trupom, enoročajni in trioročajni vrč. Vse so značilne za valentinijansko obdobje.

Novci so bili najdeni v enajstih grobovih faze I in II, močno pa prevladujejo novci Konstantinovih sinov.

Sledi poglavje, v katerem se avtorici natančno ukvarjata s tipi pokopov in grobnim ritualom. Precej grobov je bilo poškodovanih ali uničenih zaradi vkopov grobov mlajše poznorimske faze ali srednjeveških grobov.

Grobovi na nekropoli Slogi so bili izključno skeletni, medtem ko sta bila na nekropoli Ropinski potok najdena tudi dva žgana grobova. Najpreprostejše in tudi najpogostejše so grobne jame pravokotne ali ovalne oblike, v katerih je včasih najti tudi sledove lesene krste. Grobne jame so včasih obdane s suhozidom iz prodnikov ali lomljencev. V nekaterih primerih je bila za gradbeni material uporabljena opeka. Nekateri grobovi imajo zidove grajene iz prodnikov ali lomljencev, vezanih z malto, s katero je bila premazana tudi notranjost. V dveh primerih se je ohranila grobnica, zidana iz prodnikov in opek v tehniki *opus mixtum*. Grobovi so bili orientirani v smeri vzhod-zahod z rahlimi odkloni. Pokojniki so bili položeni večinoma vznak, z rokami ob telesu ali prekrizanimi na prsih, včasih tudi s skrčenimi koleno.

V zaključku poskušajo avtorji faze grobišča povezati tudi z znanimi zgodovinskimi dogodki. Za sam začetek faze I sredi 4. stoletja sicer niso sporočeni, datacijo v ta čas pa utemeljujejo predvsem s podatki izkopavanj trdnjave *Timacum Minus*, kjer so opazne močne gradbene aktivnosti v tem času. Grobovi faze I so bogatejši od grobov sledečih dveh faz in kažejo na dokaj dober ekonomski položaj prebivalcev naselbine. Konec te faze povezujejo z gotskimi pustošenji podonavskih provinc po bitki pri Adrianopoli leta 378. Začetek druge faze okr. leta 380 je povezan s Teodozijevimi ukrepi za konsolidacijo provinc, med katere spada tudi vključevanje germanskih (hunskih, gotskih in alanskih) najemnikov v rimsko vojsko. Ti najemniki so nosilci serije pokopov z vojaško opremo in orožjem, ki kažejo na barbarsko komponento. Drugi grobni pridatki iz grobov te faze so skromni, kar po mnenju avtorjev kaže predvsem na močno kristjanizacijo prebivalstva, ne pa na njegovo ekonomsko šibkost. Konec te faze sovpada z nemiri v Iliriku v začetku 5. st., ko invazija Hunov prizadene tudi naselja v dolini Timoka.

Začetek faze III je povezan z razpustitvijo pomožnih enot, ki so kontrolirale pot po dolini Timoka med leti 408 in 410. Tedaj utrdbne izgubijo svojo funkcijo in začne se ruralizacija pokrajine, ki se odraža tudi na nekropolah. Konec zadnje faze je posledica hunske invazije, ki je leta 433 uničila podonavski limes. Skupaj z mnogimi drugimi trdnjavami je propadel tudi *Timacum Minus*, čeprav skromne sledove poselitve na tem prostoru lahko sledimo še do sredine 5. st.

Sledi sklop o srednjeveških nekropolah avtorjev Svetozarja Jovanovića in Marka Vuksana, ki ga prav tako začenja katalog grobov z natančnim opisom grobnih pridatkov. Leti so nato analizirani v poglavju Arheološki material.

Med nakitom prevladujejo uhani in obsenčniki, ki jih avtorji delijo na 7 tipov z variantami.

V najpogostejši tip I so uvrstili preproste nesklenjene obročke (obsenčnike) iz bronaste žice. V drugo skupino sodijo grozdasti uhani različnih variant, v tretjo pa uhana z obeskom iz bronaste žice v obliki stožca. Pri obeh gre za značilnost belobrdskega kulturnega kroga. Zastopani so tudi uhani, ki imajo ovito žico okoli obroča in različno oblikovane obeske, paralele pa imajo na ozemlju Velikomoravske v 9. in 10. st. Iz istega kulturnega kroga izvirajo uhani iz bronaste žice z odebelitvami na loku in z različno oblikovanimi okroglimi priveški ter uhani z jagodami na loku (tip z dvema, tremi in štirimi jagodami). Uhani s štirimi jagodami spadajo med luksuzen nakit, narejeni pa so ponavadi iz srebra ali posrebrene bron.

Naslednji zelo pogost pridatek so ogrlice, večinoma sestavljene iz jagod, izdelanih iz steklene paste. V grobovih se ponavadi pojavljajo skupaj z drugimi vrstami nakita. Jagode so avtorji razdelili na devet skupin glede na obliko, tehniko izdelave in okras.

Med prstani prevladujejo preprosti obročki okroglega ali ogletega preseka. Trakasti prstani so praviloma okrašeni s cik-cak linijami, pojavljajo pa se tudi prstani s pravokotno razširitvijo, okrašeni večinoma s krožci, ter prstani z ovalno razširitvijo, okrašeni z živalskimi in geometrijskimi motivi. Tudi ti prstani so značilni za velikomoravski krog, pojavljajo pa se še v širokem prostoru od Albanije prek Makedonije do Srbije.

Orožje je v grobovih redko. Najden je bil en nož, zaradi svoje velikosti opredeljen kot bojni, ter sekira, ki se je ravno tako lahko uporabljala kot orodje ali kot orožje. Najdene so bile tudi tri pušične osti, ena romboidna in dve trirobi. Trirobe pušiče naj bi bile povezane z Avari, čeprav njihovo pojavljanje skupaj s pušicami z romboidno konico kaže, da njihovih nosilcev etnično ne moremo natančno opredeliti.

V desetih grobovih je bilo odkrito keramično posodje, med katerim prevladujejo lonci in vrči. Lonci so si po načinu izdelave zelo podobni. Narejeni so bili na preprostem vretenu, iz gline s primesmi finoizrnatega peska in zdrobljenega apnenca. Avtorji so jih razdelili na pet tipov predvsem na podlagi oblike trupa, pa tudi drugih značilnosti. V tip 1 sodijo lonci s kratkim izvihanim ustjem in največjim premerom na sredini trupa, v tip 2 ravno tako lonci z izvihanim ustjem, z največjim premerom v zgornji polovici trupa in z bolj izraženimi rameni. Tip 3 je zastopan samo z enim odlomkom lonca sodčaste oblike s poudarjenim vratom in navzven zavihanim horizontalnim ustjem. Tip 4 zastopajo trije trebušasti lonci, katerih premer trebuha precej presega premer dna, tip 5 pa lonec, kjer je premer ustja največji premer posode. Sledi majhen, nizek asimetričen lonček (tip 6) z izvihanim ustjem, ki ima paralele na Slovaškem in Moravskem ter na spodnjepodonavskem območju. Na hitrem vretenu je bil izdelan lonček s kroglastim trupom in izvihanim, navzdol zapognjenim ustjem, datiran v 11. st. Skleda z uvihanim ustjem, ki ima največji premer malo pod ustjem, narejena ročno in dodelana na vretenu, ima paralele v Podonavju in v vzhodni Srbiji v času od 9. do 10. st. Najden je bil tudi amforoidni vrč, kakršni so v Bolgariji datirani v drugo pol. 9. in prvo pol. 10. st.

V nekaterih grobovih je bilo najdeno tudi orodje. Med noži prevladujejo enorezni noži trikotnega preseka, z ravnim hrbtom in podaljšanim držajem za koščen ali lesen ročaj. V ženskem grobu je bila najdena otka z vertikalno odprtim držajem. Kot posamične najdbe se pojavljajo še kresilo, igla, žebelj, brus in keramično vretence.

V naslednjem poglavju je obdelan položaj grobišča, način pokopa in pogrebni rituali. Tako položaj nekropole na blago dvigajočem se poboču ob reki Timok kot pokopavanje na rimskih arhitekturnih ostalinah sta pogosta pojava na sočasnih nekropolah v regiji. Gre za skeletne pokope v vrstah, meja grobišča pa je bila najdena samo na S delu. Grobovi so bili verjetno označeni, ker razen v enem primeru ni prišlo do naknadnega vkopavanja.

Pokojniki so bili položeni v preproste grobne jame brez sledi grobnih struktur, le v enem primeru je bila za pokop uporabljena rimska grobnica. Vsi grobovi so enojni, razen v dveh primerih, ko gre za pokop matere z otrokom. Pokojniki so bili položeni v grob na hrbet, z rokami v različnih legah, z glavo proti zahodu. Pogosta odstopanja od smeri vzhod-zahod avtorji razlagajo kot pokop v različnih delih leta. Ostanek živalskih kosti v grobu interpretirajo kot ostanek nagrobnega rituala, ravno tako nekaj primerov razbitih loncev v zasutju groba. V nekaterih grobovih so bili najdeni ožgani ostanki lesa, posledica obrednega čiščenja grobne jame z ognjem, kar je ravno tako pogost pojav na sočasnih grobiščih. Odkrit je bil tudi ostanek kurišča.

Keramično posodje je bilo odkrito v desetih grobovih, večinoma na različnih mestih pri nogah. Pridatke v grobovih (nakit, orodje) interpretirajo v glavnem kot predmete osebne rabe z nekaj izjemami (npr. prstani, po velikosti namenjeni odraslim osebam, v otroških grobovih).

Na kristjanizacijo prebivalstva kaže le pokop v smeri V-Z, vsi ostali elementi pokopa pa so poganske značilnosti, ki so se ohranile še dolgo po sprejetju krščanstva.

Datacijo in etnično opredelitev, ki sta temi zadnjega poglavja v tem sklopu, otežujejo nepopolna raziskanost grobišča, odsotnost stratigrafije ter odsotnost novcev in drugih kronološko lažje opredeljivih najdb.

Na nekropoli je bilo pokopano slovansko krščansko prebivalstvo z močno pogansko komponento. Začetek pokopavanja

je zato postavljen v čas po letu 864, po uradnem sprejetju krščanstva v Bolgariji, saj je bil ta del Srbije v sklopu bolgarske države od začetka 9. st. dalje.

V to najstarejšo fazo spadajo grobovi z lonci tipov 1 in 4, ki so bili pogosto najdeni v kombinaciji z osebnimi predmeti ali orožjem. Ti grobovi kažejo na močno podobnost s pridatki biritualnih nekropol v SV Bolgariji, datiranih v konec 9. oz. na prehod iz 9. v 10. st.

Lonci tipa 2 se v nasprotju z lonci tipov 1 in 4 pojavljajo v ženskih in otroških grobovih v kombinaciji z nakitom, predvsem s trakastimi prstani s pravokotno in ovalno razširitvijo, okrašenimi s krščanskimi simboli. V to fazo, datirano v sredino 10. st. spadajo tudi uhani s štirimi jagodami na loku in uhani z eno jagodo na loku.

Zadnjo fazo predstavlja skupina grobov v južnem delu raziskanega območja. Označuje jih uniformnost materiala: trakasti prstani s sklenjenimi konci, okrašeni s cik-cak linijami, belobrdski uhani in gumbi različnih oblik. S tem gradivom so grobovi datirani v 2. pol. 10. st., avtorji pa dopuščajo možnost podaljšanja še v 11. st. To je tudi čas, ko se je končalo pokopavanje na nekropoli Slogi.

Analogije za predmete z nekropole je mogoče najti tako na najdiščih v bližini (npr. Bolgarija, Makedonija) kot tudi na relativno oddaljenih območjih (npr. Moravska, srednje Podonavje). Kaže, da je slovansko prebivalstvo kmalu po zasedbi tega ozemlja vzpostavilo nove stike, očitno vzpodbujene s trgovino. Sredi 9. st. je Bolgarija namreč odigrala vlogo posrednika med Bizancem in Velikomoravsko s kontrolo tako imenovane "moravske poti", to je stare rimske ceste Dunaj-Beograd-Niš-Sofija-Plovdiv-Konstantinopol. Porast tipičnih moravskih najdb v srbskem Podonavju v začetku 10. st. pa povezujejo tudi s prihodom velikomoravskih beguncev po madžarskih osvojitvah. Opazen je tudi vpliv srednjepodonavskega prostora. Gre predvsem za določene tipe uhanov, npr. uhane s koničnimi priveski, uhane z uvito bronasto žico na loku ter uhane z votlimi priveski, ki kažejo na avaro-slovanski vpliv. Vpliv belobrdskega kulturnega kroga kažejo predvsem grozdasti uhani. Pri vseh luksuznih predmetih je opazen tudi močan vpliv bizantinskih zlatarjev.

Slovanski značaj prebivalstva potrjuje tudi antropološka analiza. Primerjava skeletov s skeletnimi serijami drugih sočasnih najdišč kaže močno sorodnost samo z dvema grobiščema iz Makedonije (Sv. Erazem pri Ohridu in Radolište pri Strugi), kjer je antropološka analiza za pozno fazo (9.-10. st.) grobišča Sv. Erazem pokazala, da gre za mešano populacijo, sestavljeno iz Slovanov in domorodnega prebivalstva (M. Štefančič, *Ranosrednjevekovni skeleti nekropole Sv. Erazma kod Ohrida*, Etnoantropološki problemi. Monografije 5, Beograd 1988). Podobnost s tema dvema najdiščema se kaže tudi v drobnem gradivu (keramični lončki in amforoidni vrčki, noži, koščen amuleti, nakit). V gradivu je opazna sorodnost tudi z nekaterimi drugimi makedonskimi najdišči, kjer pa še niso narejene antropološke analize.

Te podobnosti dovoljujejo domnevo o posebni kulturi oz. kulturni skupnosti na področju centralne, vzhodne in južne Srbije, zahodne Bolgarije in velikega dela Makedonije, ki postane še bolj očitna v začetku 11. st., po vzpostavitvi bizantinske prevlade na tem prostoru. Slaba raziskanost grobišč v Srbiji in pomanjkanje antropoloških analiz iz relativno številnih nekropol v Bolgariji pa zaenkrat še ne dopuščata natančnejših primerjav za raziskavo procesa slavizacije v regiji.

Tretji sklop knjige obsegajo antropološke analize zgodnje-srednjeveškega dela nekropole, katerih avtorica je Zsuzsanna K. Zoffmann.

Monografija nam predstavi gradivo delno raziskanih poznorimske in zgodnje-srednjeveške nekropole, ki sta se razprostirali na istem prostoru v bližini rimske utrdbe *Timacum Minus* v dolini Timoka v Srbiji. Objava prinaša gradivo, ki je vsekakor zanimivo za širši prostor, tudi za Slovenijo. V sklopu poznorimskih grobov je to predvsem skupina vojaških grobov

germanskih najemnikov - federatov, kot jih v Sloveniji poznamo npr. z manjšega grobišča na Ptujskem gradu (B. Jevremov, M. Tomanič Jevremov, S. Ciglencečki, Poznorimsko grobišče na Ptujskem gradu, *Arheološki vestnik* 44, 1993, 223-233), znanih pa je tudi veliko naselbinskih najdb (zbrane pri: V. Pflaum, *Clastra Alpium Iuliarum in barbari*, Magistrska naloga - tipkopis, Odd. za arheologijo FF, Ljubljana 2000).

Pri slovanskem grobišču je zanimiva predvsem zgodnja faza, se pravi skupina grobov s keramiko, ki po načinu izdelave, obliki in okrasu ustreza široko razprostranjenemu "podonavskemu tipu", datiranem že v 7. in 8. st. (J. Machaček, Studie zur Keramik der mitteldanubischen Kulturtradition, *Slovenska Arheologia* 45/2, 1997, 353-418), medtem ko najdbe v slovenskih grobovih govorijo bolj za datacijo v 2. pol. 8. in v 9. st. (T. Knific, Lončenina v zgodnjerednjeveških grobovih na Slovenskem, v: M. Guštin (ur.), *Zgodnji Slovani. Zgodnjerednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp*, Ljubljana 2002, 115-128).

Predstavljeno obsežno delo zapolnjuje veliko vrzel v poznavanju arheološkega gradiva z ozemlja vzhodne Srbije tako v poznorimskem kot v zgodnjerednjeveškem obdobju. Kot pomankljivost bi (predvsem glede na to, da je knjiga pisana v angleščini in namenjena torej mednarodnemu občinstvu) izpostavili predvsem slabo umestitev v prostor, saj v knjigi ni niti enega zemljevida obravnavanega področja. Z nekaj kartami bi bilo precej lažje slediti besedilu. Tmhijo tudi nekatere tehnične napake in nedoslednosti, npr. neujemanje navedenih strani v kazalu z dejanskim stanjem, slabo pregledno citiranje predmetov na slikah, tabelah in fotografijah. Pri risbah gradiva bi si želeli predvsem več presekov.

Kljub omenjenim pomankljivostim delo prinaša veliko novega gradiva in zato lahko objavo nekropol iz Ravne pri Knjaževcu vsekakor pozdravimo.

Zvezdana MODRIJAN

Peter Stadler: *Quantitative Studien zur Archäologie der Awaren I*. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 60. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 2005. ISBN 3-7001-3508-4. 449 str., 209 tabel, številne preglednice in ilustracije med besedilom, 2 CD-ja s programsko opremo in podatkovnimi zbirkami. Avtorji kratkih prispevkov so še Walter Kutschera, Walter Pohl, Eva Maria Wild.

Kronologija je prvi korak pri opredeljevanju arheološkega gradiva. Bolj natančno ga lahko časovno opredelimo, več nam pove. Šele v zadnjih desetletjih je pri tem arheologiji priskočilo na pomoč naravoslovce. Po eni strani gre za povsem nove pristope, kot sta npr. dendrokronologija in C-14 datacije, na drugi pa za prevzem ideje o razvrščanju gradiva (seriacija, kombinacijska statistika), ki ima v arheologiji sicer že stoletno tradicijo. To sedaj informatiki predstavljajo v svet matematičnih algoritmov in izvajajo s pomočjo računalnikov. Ne pozabimo: vse to v želji izboljšati kronologijo. Kaj se zgodi, ko se izobraženi naravoslovec, matematik, računalniški navdušenec loti še študija arheologije? Rodi se delo, ki je pred nami.

Peter Stadler se je v vprašanju seriacije srečal prvič že leta 1979 v seminarju prof. Herwiga Friesingerja in tedanjega asistenta Falka Daima. Iz tega se je 1986 razvila njegova arheološka disertacija o seriaciji pasnih sestavov iz avarskih moških grobov, nadaljevalo pa z izgradnjo podatkovne zbirke, ki jo je poimenoval po Oskarju Monteliusu. Ker je sčasoma ugotovil, da samo z matematično metodo ne more doseči rezultatov, s katerimi bi bil zadovoljen, je z razvojem C-14 metode vključil tudi to. Dal je datirati več sto grobov in jih "kalibriral" z rezultati seriacij. Te rezultate lahko pričakujemo v naslednji knjigi, kadar bo pač izšla. Privatno pa jih avtor posreduje že sedaj vsakomur, ki zanje prosi.

Uvodno poglavje je posvečeno uporabljenim metodam: seriaciji, analizi "bližnjih sosedov" (near neighbour analysis),

C-14. Prvo avtor uporablja za razvrščanje gradiva, drugo za prostorske analize, tretjo za absolutne datacije. Pri tem je razvil še metodo dinamične tipologije, pri kateri tipe, ki se vlečejo skozi dolgo obdobje ali tvorijo več prostorsko ločenih skupin, na podlagi posamičnih lastnosti razbija na nove tipe.

Sledi predstavitev glavnega avtorjevega delovnega orodja, to je programskega paketa WinSerion, ki ga razvija že desetletja. Obsega vmesnike za vnos podatkov, njihovo klasificiranje in različne programe za razvrščanje ter kartiranje.

V naslednjem poglavju avtor kratko predstavi dosedanje kronologije avarskega obdobja, zaključno podpoglavje pa je napisal Walter Pohl. V njem razmišlja o možnostih souporabe arheoloških in pisnih virov pri raziskavah "Avarov". Opozarja na nekritično podrejanje arheoloških interpretacij podatkom iz pisnih virov. Strinja se s problematičnostjo etničnega interpretiranja arheoloških predmetov. Vendar se mu po drugi strani zdi, da se prav arheološke najdbe avarskega obdobja v Karpatski kotlini povezujejo v značilno kulturo, ki se dobro povezuje s pričevanjem pisnih virov. Predstavljena knjiga mu je doslej najboljše poskus to kulturo dokumentirati in uvrstiti. Po njegovem je posameznika mogoče postaviti v nek kulturni model, čeprav to še ne pomeni njegove subjektivne pripadnosti, ki je odločilna za etnično identiteto. Ker ne podaja razlage, kaj mu arheološka kultura pomeni in kaj naj bi bila vsebina tedanje etnične identitete, ostaja na ravni podajanja subjektivnih mnenj.

Kratko poglavje je namenjeno opisu strukture podatkovne zbirke. Vsebuje tudi številčne podatke, ki zbirko količinsko opišejo. Pod naslovom "Avari" je vnesenih 145451 predmetov in iz njih sestavljenih 7087 tipov, vse skupaj s 4000 najdišč. Takšno je bilo stanje na dan 25. januarja 2004.

Poglavje o izsledkih uvajajo podatki o številu upoštevanih grobov (18474), pokopov konj in drugih najdbenih skupkov. Sledi delitev na moške in ženske pridatke s pomočjo antropoloških podatkov ter razvrstitev na različne uporabnostne skupine. Primerjava C-14 datacij grobov z novci kaže, da je natančnost tovrstne časovne določitve presenetljivo dobra. Stadler najprej predstavlja absolutno kronologijo moških grobov, ki so ji glavna opora novčne najdbe in predvsem C-14 datacije, vse seveda v kombinaciji z rezultati seriacij. Pri tem gradi na srednji časovni vrednosti vseh pridatkov v posameznem grobu. To je izhodišče, ki je sporno. Logično je, da grob datira najmlajši predmet, res pa je, da tega pogosto ni mogoče določiti s tako zanesljivostjo, kot se morda dozdeva. Skrajna uporaba tega načela zato vodi v "premlade" kronologije. Očitno se je skušal Stadler temu izogniti. Čas med 568 (prihod Avarov v Panonijo v skladu z meddržavno pogodbo) in 822 (zadnja neposredna omemba Avarov v pisnih virih) razdeli na zgodnjeavarski stopnji I in II, srednjeavarski I in II ter poznoavarske I, II, III. Mejo med zgodnjima in srednjima postavlja v 630, med srednjima in poznima pa v 680. S tem je potrdil prvo absolutno kronologijo (predvsem začetek poznoavarskega obdobja) Ilone Kovrig, ki je bila postavljena v precejšnji meri intuitivno. Stadler poudarja, da časovni razponi posameznih tipov pomenijo njihov "floruit", torej glavno obdobje njihove uporabe. Glavna "hrbtenica" kronologije moških grobov so pasni sestavi. Pri ženskih grobovih bi bili primerljivi in časovno občutljivi sestavi ogrlice. Vendar so objave skromne, črno-bele in ne omogočajo ustreznega zajemanja podatkov. Zato je avtor kronologijo ženskih grobov izpustil.

Razvrstitev najdb v "etnične" skupine ostaja nedorečena. Nekatere vrste najdb avtor podrobneje komentira. Najbolj podrobno opozori na karto razprostranjenosti lončenine. Posode, ki so okrašene z vbodi glavnika, in tiste z lončarskimi znaki, se pojavljajo samo na severozahodu Avarije (Sp. Avstrija, Moravska, jugozahodna Slovaška) in jih Stadler povezuje s Slovani. Če je ta razlaga pravilna, potem v Avstriji pravih Avarov skorajda ni bilo. To bo seveda tiste, ki govorijo o "avarskih" grobiščih Avstrije, spravilo v terminološko zadrego. Ker je omenjena lončenina razporejena v tri geografske skupine, naredi avtor

še nadaljnji korak pri razlagi. Šlo naj bi za tri od dvanajstih plemen Samove države. To je teza, ki bo gotovo izzvala diskusijo. Kot indic v njen prid navaja nadpovprečno številčne avarske konjeniške grobove na tem območju v poznoavarskem obdobju. Kot bi Avari želeli z vojaško silo utrditi oblast. Delo zaključuje seznam literature, stvarno kazalo, različne preglednice in table, ki ilustrirajo predhodna poglavja.

Knjiga je za povprečnega arheologa seveda povsem nekonvencionalna in ga bo gotovo v marsičem spravila v negotovost. Vendar je znanilka informatizacije, ki je končno vstopila tudi v arheologijo. Če ne bomo po butalsko močnejši od nje, da bi morala odnehati tako, kot je butalska pamet, jo bomo morali sprejeti. Zato moramo Stadlerju priznati pionirstvo. Seveda se lahko vprašamo, koliko nam na interpretativni ravni lahko pomagajo matematični algoritmi. Ali je mogoče s formulo poenostavljeno opisati življenje? Že pojem tip, ki je temelj avtorjevega dela, ni nikjer v knjigi opredeljen. Klejnove arheološke tipologije v seznamu literature ni. Saj ne, da bi morala biti, vendar kaže, da razmisleka o tem, kaj so "tipi", ni bilo. V Klejnovem smislu Stadler dela z generalnimi tipi. Da teh ne moremo vedno povezovati s kronološkimi vzroki, ne bi smelo biti sporno. V tem smislu je treba predvideti časovno vzporednost številnih "tipov", ki se navidezno lepo razvrščajo znotraj diagramov. Podrobnejše ocene Stadlerjeve kronologije ne bomo poznali, dokler ne bodo njegove datacije tudi objavljene in neodvisno preizkušene na različnih najdiščih. Verjetno je v grobem pravilna, vendar z manjšo časovno ostrino, kot si jo želi avtor. Ustno celo sam poudarja, da je boljša za 7. st. kot pa za 8. st., ko C-14 datacije niso več tako natančne. V tem hipu tiči največji zaklad na priloženih CD-jih. Z njihovo pomočjo z lahkoto razvrstimo predmet, ki ga proučujemo, v enega od oblikovnih tipov, mu poiščemo vse primerjave, ki so v zbirki, dobimo njihovo karto razprostranjenosti ter vso pripadajočo literaturo. Povedano seveda velja za oblike iz avarskega obdobja, ki se pojavljajo v Karpatski kotlini. Vendar je že to ogromno. Zamudno iskanje primerjav pri teh predmetih odpade, izčrpanje s "še eno pikico na karti razprostranjenosti" postaja nesmiselno. Peter Stadler nam ponuja mogočno informacijsko orodje in najmanj, s čimer se mu lahko oddolžimo, je, da ga uporabljamo.

Andrej PLETERSKI

Eric Breuer: *Byzanz an der Donau. Eine Einführung in Chronologie und Fundmaterial zur Archäologie im Frühmittelalter im mittleren Donaunraum.* Archaeological Introductions 2. Verlag Lorenz Senn, Tettnang 2005. 168 str., 101 slika, 19 tabel.

Mnogoštevilčno, lepo, bogato, v vseh ozirih privlačno arheološko gradivo Avarije izziva vedno nove in nove poizkuse časovnega razvrščanja. Mednje spada tudi knjižna objava okrajšanega magisterija Erica Brauerja, katerega izhodišče je bila obravnava madžarskega zgodnjerednjeveškega grobišča Úllö I.

V uvodnem razmisleku o kronoloških shemah pride avtor do sklepa, da je določanje časovnih stopenj, ki so krajše od človeškega življenja, skorajda nemogoče. Poleg tega je življenje stalen tok sprememb. Zato mu delovno izhodišče niso ostro razmejene časovne stopnje, ampak prožnejši horizonti, ki se na robovih presegajo in prehajajo drug v drugega. Pri tem zagovarja načelo, da je treba večino primerkov enega tipa prisoditi enemu horizontu. Začetek novega horizonta pomeni prihod novih vodilnih oblik. V tem smislu avtorjev pristop ne razrešuje osnovnega vprašanja smisla datiranja po časovnih odsekih. Ožje odseke je poimenoval drugače kot širše, vse drugo ostaja ne-spremenjeno. Kljub temu je "mekkost" njegovih meja razvidna tudi iz primerjalne preglednice kronologij (sl. 3), kjer so njegovi časovni horizonti v veliki meri sočasni. Ali potem sploh še lahko govorimo o horizontih?

Sledi jedrnata in dobro pregledna zgodovina kronologij avarskega obdobja, v tej pa obravnava grobišča Úllö I. Predmete iz grobov avtor razporedi v različne oblikovne skupine - tipe, gre seveda za generalne tipe v Klejnovem smislu. Loči moške in ženske predmete in sestavi kombinacijski tabeli enih in drugih. Po znamenitem izločilnem kriteriju - vsak grob najmanj dva tipa in vsak tip najmanj dvakrat, je avtorju ostalo samo še 26 moških in 24 ženskih grobov. Da bi zanesljivost malega vzorca povečal, je izdelal še dve kombinacijski tabeli, ki sta razširjeni z grobovi različnih grobišč okolnega območja. Vodilni kriterij pri razčlenjevanju moških grobov so mu pasni jeziki, pri ženskih pa uhani. Pri tem je bil zaradi majhnega števila primerkov večkrat prisiljen združiti več različnih oblikovnih tipov v eno statistično kategorijo, kar je načelno sporno. Hvalevreden je poskus sinhronizacije moških in ženskih grobov s pomočjo istovrstnih predmetov v obojih grobovih ali s pomočjo sorodnega okrasa ali tehnike izdelave. Primerjalna tabela (sl. 21) kaže večjo usklajenost v starejšem obdobju in velika navidezna neskladja v mlajšem obdobju. To je morda delno posledica tudi interpretativne slabosti. Avtor namreč predpostavlja, da so istovrstni predmeti prišli v moške in ženske grobove istočasno. Po mojih izkušnjah se deli moških pasnih sestavov pojavljajo v ženskih grobovih šele tedaj, ko jih moški ne uporabljajo več, kar povzroči časovni zamik vsaj ene generacije.

Avtor se odloči za določitev sedmih časovnih horizontov in jih podrobneje opiše. Preizkus rezultata, ki ga je dobil s kombinacijsko tabelo, s topografsko kronologijo grobišča, kaže predvsem to, da je začetek pokopavanja iskati na vzhodu in da je zahodni del mlajši. Tovrstna podoba je bolj izrazita pri moških grobovih, pri ženskih pa je zaradi samovoljnega združevanja oblikovnih tipov precej zabrisana. Ker je grobišče premajhno, je vzorec premajhen, da bi dal uporaben preizkus. Absolutno kronologijo avtor izdela s pomočjo novčnih najdb in bolje datiranih uvoženih predmetov. V primerjavi s Stadlerjevo kronologijo (glej predstavitev tu) pride do enakih mejnikov med starejšim avarskim obdobjem in srednjim ter med srednjim in poznim avarskim obdobjem, torej mejnikov 620/630 in 680.

Delu ne gre odrekati ambicioznosti, s katero samozavestno zgradi kronologijo Avarije na zelo majhnem vzorcu gradiva. Ujemanje z najnovejšo Stadlerjevo kronologijo, ki je Breuer še ni mogel uporabiti, postavlja vprašanje, kakšna vrsta raziskave je s časovnega vidika vložka raziskovalca še smotrna. Breuer dopušča načelno možnost časovne vzporednosti določenih oblikovnih skupin, pri Stadlerju se zdijo rezi bolj ostri. Vtis je, da v tem hipu nadaljnje izboljševanje kronologije niti ni mogoče. Očitno je potrebno njeno preverjanje znotraj posamičnih večjih najdišč, kar je naloga prihodnosti.

Besedilo zaključuje enajstjezični povzetek, kar je gotovo absolutni rekord. Zadovoljni bodo tako Arabci kot tudi Judje in Turki. Ker Avarije, take, kot je bila, ne bi bilo brez Slovanov, bi bil hvalevreden prevod vsaj v en slovanski jezik, a ga ni. Morda zato, ker avtor ni imel urejevalnika, ki bi imel vzhodnoevropske črke (?!?). S tem namreč opravičuje okleščene zapise vzhodnoevropskih (po pojmovanju urejevalnika) imen. To pa vsekakor ne pojasnjuje, zakaj se je odločil govoriti o avarskih grobovih in "slovanskih" najdiščih. Ker se mu prvi zdijo bolj resnični kot drugi? Kljub številnim oštevilčenim slikam zaman iščemo njihove navedbe med besedilom. Povezovanje slik in besedila je prepuščeno bralčevi iznajdljivosti. Knjigo zaključujejo stvarno kazalo, seznam primerjav k tipom obravnavanega najdišča, seznam pomembnejših avarskodobnih najdišč in posameznih grobov, seznam primerkov posameznih tipov pasnih okovov, bogat seznam literature ter tabele z grobnimi celotami, ki so bile, kot se zdi, uporabljene za kombinacijsko tabelo.

Knjiga ima outsiderski šarm in je uporabna pomoč v labirintu "avarske" kronologije.

Andrej PLETERSKI

The History of Pannonia between 54 and 166 A. D., F. Benke, P. Kovács (ur.). *Fontes Pannoniae Antiquae* II. Budapest 2005. 159 str.

Drugi del zbirke *Fontes Pannoniae Antiquae* z naslovom *Zgodovina Panonije med leti 54 in 166* prinaša omembe Panonije v antičnih virih za obdobje, ki traja od smrti cesarja Klavdija do začetka markomanskih vojn (cesar Mark Avrelij). Koncept je v veliki meri enak tistemu, ki smo ga opisali pri prvem delu zbirke in bo najverjetneje tak ostal še pri ostalih delih FPA.

Delo se prične s seznamom virov, ki se sicer navezujejo tudi na to obdobje, a so bili predstavljeni že v prejšnjem, in zato ne zahtevajo ponovne obravnave. Prvo pravo poglavje, ki je obenem najdaljše, je tokrat posvečeno delom zgodovinskega značaja (*Opera historica*). Le-ta so namreč za to obdobje že bolj pogosta; glede na to, da se nahajamo v dobi srebrne latinščine, ko je latinska književnost doživela enega svojih vrhuncev prav na področju zgodovinarstva (s Tacitom), je to še toliko bolj razumljivo. Poglavje se prične z judovskim zgodovinarjem Jožefom Flavijem, nadaljuje s Tacitovimi deli (*Annales*, *Historiae*, *Agricola*), Svetonijem, Plutarhom, Lukijanom, Kasijem Dionom. Ponovno se pojavijo tudi cerkveni avtorji: Hieronim, Evtropij in Orozij, ki niso pisali samo teoloških spisov, temveč so želeli strniti pomembne zgodovinske dogodke (pri čemer je bil vpliv Boga na potek zgodovine po njihovem pojmovanju odločilen). V poglavju zgodovinskih del sledita samo še dva krajša odlomka sirskih virov.

Drugo poglavje z naslovom *Opera gromatica* (dela, ki se ukvarjajo z zemljemestvom) vsebuje tri dela, ohranjena pod Higinovim imenom (*Pseudo-Hyginus: De munitionibus castrorum; Hyginus 1: De condicionibus agrorum; Hyginus 2: Constitutio limitum*). Rimljani so vedno kazali zanimanje za geodezijo, ki je imela pomemben vpliv na geografski, vojaški, upravni, pravni, ekonomski in še kakšen vidik življenja. Del tekstov takšne vsebine so v 5. st. zbrali v korpus, ki ga danes poznamo pod naslovom *Corpus agrimensorum* (ali *Gromatici veteres*) in v katerem najdemo prej omenjena dela. Dela znotraj poglavja *Opera gromatica* pa prinašajo pomembne notice o Panoniji, njenih mestih (npr. *Poetovio*, *Savaria*) in drugem.

Tretje poglavje, ki vsebuje samo dve deli Plinija Mlajšega, je posvečeno omembam Panonije v pismih in govorih (*Epistulae et orationes*). O Panoniji Plinij Ml. govori tako v pismih kakor tudi v znamenitem Panegiriku na cesarja Trajana. Naslednje poglavje vsebuje pesnike, v delih katerih lahko najdemo zgodovinske podatke (*Ad historiam pertinentia poetarum*). Največja zakladnica so Marcialovi epigrama, saj sta jih avtorja nanizala kar štirinajst, ki vsebujejo podatke o Panoniji. Sledi Stacij z izseki iz dela *Silva*, krajšo notico prinaša tudi pesnitev *Thebais*, nekaj informacij pa izvira iz pesnitve *Punica* Silija Italika.

V posebno poglavje sta avtorja zbrala novice, a ker sta izpričana samo dva, je to nekoliko neuskkljeno z ostalimi. Novci so na tem mestu omenjeni prvič, zelo verjetno pa bodo numizmatična poglavja vsebovali tudi naslednji zvezki. V tem zvezku bi ju avtorja lahko povezala v skupno poglavje z napismi, ki tvorijo naslednji sklop virov za Panonijo. Napise sta avtorja razdelila na tiste, ki imajo zgodovinski pomen, in na tiste z literarnim. Število napisov je v tem zvezku občutno večje kot v prejšnjem, kar je pričakovano, saj je to obdobje, ko je rimska kultura v Panoniji zelo napredovala, s tem pa se je širila tudi t. i. "epigraphic habit". Med literarne napise sodijo nagrobni napis (trije iz tega časa), ki so jih zapisali v verzih.

Poglavje, ki sledi, je posvečeno vojaškim diplomam, ki so v tem času na območju Panonije izpričane prvič. Dokument, sestavljen iz dveh bronastih plošč, je v bistvu kopija cesarjevega edikta v Rimu. Vojakom pomožnih čet v provincah so jih izdajali med leti 54 in 203. Najdbe diplom so tako pomemben vir za vojaško zgodovino nekega prostora; ključnega pomena so pri ugotavljanju, katere pomožne čete so bili nameščene v posamezni provinci. Izdajali pa so jih tudi pretorijancem, pripadnikom *equites singulares in cohortes urbanae*, ter vojakom mornarice.

B. Lőrincz najprej predstavi osnove o vojaških diplomah, čemur doda še obsežen seznam literature na to temo. Sledi katalog petindvajsetih diplom za obravnavano obdobje. Vsaka je opremljena z najdiščnimi podatki, objavami ter besedilom, ki je, kot je bilo že omenjeno, sestavljen iz dveh delov: prvi prinaša titulature cesarja, ki je diplomu izdal, enote, ki so istočasno dobile privilegije (torej ob odpustitvi iz vojske), omembo podeljenih privilegijev (predvsem državljanstvo za odpuščene vojake, njihove otroke ter *conubium*) in drugo; drugi je sestavljen samo iz imen (osmih ali kasneje sedmih) prič.

Kakor že pri prvem zvezku je P. Kovács kot zaključek ponovno prikazal pregled zgodovine Panonije med leti 54 in 166 v luči prej omenjenih virov. V okviru orisa zgodovine so v preglednici dodane še panonske naselbine z mestnimi pravicami v 2. st. Na podoben način se je mogoče seznaniti še z upravniki Panonije med 54 in 166.

Vrednost drugega dela *Fontes Pannoniae Antiquae* ni nič manjša od prvega; časovno obdobje, ki ga obravnava, je z vidika antičnih virov že bolj zanimivo, saj je zgodovinarjev, ki pišejo o Panoniji, veliko več, poleg teh pa je to tudi doba, ko se latinski napis na tem območju razbohotijo in s tem postanejo pomemben vir pri razlagi zgodovinskega dogajanja. Med napisno gradivo je mogoče šteti še vojaške diplome, ki so zaradi svojega izrednega pomena za vojaško zgodovino v tem delu še posebej natančno razložene. Obeh predstavljenih zvezkov zbirke tudi pri nas ne smemo spregledati, saj se velik odstotek zbranih virov delno ali celo v celoti navezuje tudi na naše ozemlje.

Julijana VIŠOČNIK

Hans Foerster, Thomas Frenz: *Abriss der lateinischen Paläographie*. 3. überarbeitete und um ein Zusatzkapitel "Die Schriften der Neuzeit" erweiterte Auflage von Thomas Frenz. Anton Hiersemann Verlag, Stuttgart 2004. 363 str.

Latinski paleografiji se ni nikoli posvečalo dovolj pozornosti, zato so publikacije, ki jo obravnavajo, toliko bolj dragocene. Pred nami sicer ni popolna novost, saj gre za predelavo in dopolnitev že obstoječega dela. Veda, ki se ukvarja s starimi pisavami, njihovim razvojem, posebnostmi posameznih, pa tudi z materiali, na katere se je pisalo, s pripomočki za pisanje, prispeva svoj delež k preučevanju latinskih napisov na kamnitih spomenikih, na drobnih predmetih za vsakdanjo rabo, pergamentih, papirusih ... Njena vloga je veliko večja, kot se kaže na prvi pogled, saj se lahko pogosto šele z njeno pomočjo dokopljemo do približnega časa nastanka nekega napisa. Oblika in način pisave sta namreč v veliki meri odvisna od časa, v katerem je nastala, manj od prostora.

Pregledu zgodovine obravnavane discipline sledi obsežno poglavje o pisanju na splošno, ki najprej predstavi materiale, na katere se je v preteklosti pisalo. V prvem sklopu gre za bron, les, povoščene tablice; sledijo papirus, nato pergament in nenazadnje še papir. Nenavadno in nekoliko moteče je, da avtorja obideta kamen, kot material, ki je bil v antiki, v rimskem imperiju, zaradi epigrafske kulture še najbolj razširjen. Sledi razlaga zvitka in kodeksa, oblik, v katerih so bile v antiki in srednjem veku zapisane knjige. S tem v zvezi so predstavljeni palimpsesti, ki so pomemben del srednjeveškega izročila. Dogajalo se je namreč, da so starejše antične rokopise v srednjem veku popisali z novim besedilom. S pomočjo posebnih tehnik, ki so na kratko orisane, pa je v novejšem času postalo mogoče rekonstruirati tudi prvotni tekst. Njihov pomen je izreden, saj lahko marsikateri kodeks skriva tekst, ki velja za izgubljenega in ga poznamo samo po naslovu.

Nekaj besed avtorja namenita tudi pisarjem, trgovanju s knjigami skozi zgodovino ter predvsem zbiranju knjig in razvoju knjižnic skozi čas. Pri tem nanizata vse pomembne institucije starega sveta (Aleksandrija, Rim) in srednjega veka

(papeževa zbirka). Podčrtata pomen samostanskih knjižnic, ki so odigrale pomembno vlogo pri ohranjanju in prepisovanju antičnih spisov.

Osrednje poglavje je posvečeno zgodovini in razvoju posameznih pisav. Poglavje se začne z nastankom latinske abecede, katere izvor avtorja izpeljeta iz feničanske pisave, ki se je preko grške in etruščanske razvijala naprej, vse do nastanka latinskega alfabeta. Na primeru najstarejšega ohranjenega latinskega napisa - *Lapis Niger* - in drugih arhaičnih napisov avtorja razložita nekaj značilnosti začetkov latinske pisave. Omenjene so še jezikovne reforme cesarja Klavdija, razlaga pa gre naprej v srednji in novi vek. Kratek pregled je namenjen tudi runam. Splošnemu pregledu pisav sledi natančnejša razlaga latinske pisave v antiki. Naslovu tudi na tem mestu sledi obsežen seznam literature na temo obravnavane snovi, katerega koristnosti ni potrebno posebej poudarjati.

V nadaljevanju so predstavljene posamezne pisave, ki so se razvile v času rimskega imperija na njegovem latinsko govorečem delu. Posebno omembo si zasluži epigrafska kapitala, ki jo lahko razdelimo na dva dela: *scriptura monumentalis* in *scriptura actuarialis*, slednja je bila v rabi predvsem za pisanje na kovine (bron, svinec, srebro). T. i. monumentalna pa se, kot že samo ime pove, nahaja na kamnitih spomenikih - nosilcih napisov. Posamezne črke te pisave je mogoče spraviti v kvadrat, saj so vse zelo simetrične in elegantne. Kapitala se je uporabljala tudi za pisanje knjig, kjer jo je mogoče preučevati na starejših in novejših papirusnih najdbah. Tudi na tem mestu ločimo *capitalis quadrata (elegans)* in *capitalis rustica*, pri čemer *rustica* ni nič manj izdelana, razlike med obema so skoraj neopazne. Kot ilustrativni primer sta navedena odlomka iz Vergilija; prvi (*Georgica* 161-174) iz 4. oziroma 5. st. je zapisan v pisavi *capitalis quadrata*, drugi (*Bucolica, Ecloga* II) iz 5. oziroma 6. st. pa v *capitalis rustica*. Oblika posameznih črk je razmeroma natančno opisana, veliko bolj pomembno pa je to v nadaljevanju, ko sta predstavljeni starejša in mlajša kurziva. Njuna berljivost je namreč otežena zaradi kurzivnega značaja. S pomočjo dokumentov v eni ali drugi pisavi ter predvsem s pomočjo natančnih opisov črk ene in druge postanejo razlike med obema, ki so pogojene tudi s časom nastanka, očitne.

Kronološki pregled razvoja pisav gre preko pozne antike naprej v zgodnji srednji vek, ko se uveljavita unciala in polunciala.

Na ta način se zaključijo predstavitve pisav v rimskem imperiju, sledijo pisave posameznih ljudstev v srednjem veku do karolinških reform. Kot prva je orisana pisava Zahodnih Gotov, sledijo inzularna, t. i. langobardska in retijska, pa beneventanska, papeška kurialna in merovinska (predkarolinška minuskula) pisava. Kot mejnik v razvoju pisav je označena karolinška reforma za uvedbo karolinške minuskule, ki se je za dolgo časa usidrala v pismenstvu srednjega veka. Naslednji pomemben korak je uvedba gotice, sledijo pa še renesančne pisave in pisave novega veka. Ker nas na tem mestu bolj zanimajo antične pisave, bom pravkar omenjene pustila ob strani.

V zadnjem poglavju so zbrane vsebine, ki imajo za preučevanje pisav posebno težo: o krajšanju, ki je bilo posledica hitrega zapisovanja, govorijo tirska znamenja (in novoveška stenografija); med okrajšave sodijo suspenzije in kontrakcije, posamezna znamenja okrajšav, *notae iuris, nomina sacra* in okrajšave inzularov; poseben razdelek je namenjen znakom za števila in ločilnim znamenjem (interpunkciji).

Tretja, predelana in razširjena izdaja knjige o latinski paleografiji avtorjev H. Foersterja in T. Frenza prinaša dobrodošlo dopolnitev na področju, ki je deležno premalo pozornosti. Kronološki pregled latinskih pisav je izčrpen in jasen; kljub vsemu bi upravičeno pričakovali nekoliko več primerov in primerjav posameznih črk pri antičnih pisavah (še posebej pri obeh kurzivah), saj so po eni strani osnova za razvoj srednjeveških in s tem vseh ostalih, po drugi pa bi glede na naslov pričakovali predvsem obravnavo latinske paleografije v antiki. Paleografija je namreč še kako pomemben vidik, ki pogosto pripomore k

bolj precizni dataciji napisov, pa tudi drugih dokumentov iz starega veka.

Julijana VIŠOČNIK

I Santi Canziani nel XVII centenario del loro martirio / Sveti Kancijani ob 1700-letnici mučeništva. G. Toplikar, S. Tavano (ur.). Atti del Convegno Internazionale di Studi / Razprave mednarodnega simpozija, Pieris, 19. 10. 2003, San Canzian d'Isonzo / Škocjan ob Soči, 8. 5. 2004. Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia. Consorzio Culturale del Monfalconese, Trieste 2005. ISBN 88-88134-27-1. 537 str., 16 str. barvnih prilog in ilustracij.

Zbornik so poleg župnije v Škocjanu ob Soči (San Canzian d'Isonzo) izdali in založili še občinski in deželni za kulturo pristojni organi. Simpozij, osnovo za zbornik, je finančno podprla tudi Evropska unija, pri njegovi organizaciji pa je sodeloval R. Bratož.

Zbornik najprej zasluži pohvalo kot besedilo, saj prinaša razprave v celoti dvojezično, torej v italijanščini in slovenščini. To je tehnično skrbno opravljeno, saj tečeta besedili po straneh vzporedno. Na voljo je zadostno število slikovnega gradiva, da moremo snovi slediti brez težav. Razprave si slede kot na simpoziju. Najprej je na vrsti predstavitev arheološke raziskave v Škocjanu ob Soči, ki je potekala v večjem številu kampanj (S. Tavano). Izčrpano sta predstavljena zgodovinsko ozadje (C. Zaccaria) in vprašanje avtentičnosti oseb mučeniške skupine (R. Bratož), sledimo epigrafskim in ikonografskim virom o Kancijanah, Probu in Krizogonu (G. Cuscito). S. Tavano nato razčlenjeno interpretira najdene arhitekturne in likovne elemente, zlasti mozaik v sklopu celotnega severnojadranskega prostora med letom 610 in desetim stoletjem. A. Brumat Del Casorti še podrobneje govori o nekaterih razsežnostih virov, A. Scardon o čedajskem evangeliju - *Codex foroiulensis* - in Škocjanu ob Soči. L. Villa v obsežni topografski razpravi predstavi ozemlje Škocjana med antiko in srednjim vekom, P. Goi pa čaščenje obravnavanih mučencev in oblike tega čaščenja. A. Niero še podrobneje govori o pojavih po deželi Veneto, A. Quinzi pa obravnava upodobitve potovanja svetih mučencev v furlanski umetnosti od 15. vse do 20. stoletja.

Vselej me je zanimala globina korenin ljudskega bajeja in morebitni povezavi z arheološkimi najdišči in prav tako izpovednost krajevnih imen. Tudi zato me je pritegnilo mogočno podzemlje Škocjanskih jam, vremenarske vraže in bajke ob cerkvi sv. Kocjana nad naravnim mostom v Rakovem Škocjanu ali skalne stene osamelca Šenkocjana (Škocjan - Kanzianiberg po Atlasu Slovenije) na poti v Malošče v rodni občini mojega očeta na avstrijskem Koroškem. Topli aprilski sončni žarki nekega davnega "topografskega" dne s kolego Pahičem so na sledove "Atilovega gradu" na Kocjanu v vzhodnih Slovenskih goricah priklicali poseben čar. Mogla sem v živo spremljati razkritja arheoloških dokumentov pod tlaki in ob zidovih mogočne kranjske cerkve, posvečene Kancijanu in tovarišem. Nepozabna so mi ostala srečanja s Štivanom ob Timavu in Škocjanom ob Soči, pa tudi krajinsko ozadje zgodbe svetih mučencev na "kranjskem" oltarju v zbirki dunajskega Belvedera. Zato sem z zanimanjem povprašala po razpravah s simpozija, ko sem zanj izvedela.

Ko zdaj držim v roki vzorno knjigo razprav in s tem zapisom nanjo opozarjam, dodajam samo malo obrobnege osebnega razmisleka. Pavanovo poročilo namreč tudi kaže, kako s(m)o izkopavali. Kopanje je bilo prostovoljno študentsko delo, in prav takšno je bilo vse ostalo do priprave (ročno risane) dokončne dokumentacije in katalogizacije gradiva. Tega ne omenjam zato, da bi poudarila zasluge svoje generacije ali ker bi želela zavrteti kolo časa nazaj. Omenjam pa, ker se mi zdi tudi danes potrebno

poudariti pomen, ki ga ima za vse strokovne sodelavce neke raziskovalne akcije neposredni stik s snovjo arheološkega zapisa. Mislim, da mora tudi specialist, ki bo na velikih izkopavanjih prevzel obdelavo samo neke izjemne skupine gradiva, iz lastne izkušnje vedeti vsaj osnovno o razmerjih arheološkega okolja, ki je to gradivo ohranjalo in obdajalo. Še vedno so in bodo pri nas, kot so tudi v strokovno najbolj opaznih okoljih, manjša ali nujna izkopavanja, kjer je arheolog v neprekinjenem stiku z najdiščnimi okoliščinami celote in vsakega predmeta. Takšno je na primer tudi vsako izkopavanje, kjer sodelujejo ljubitelji in prostovoljci ali šolske skupine. Vedno so in bodo tudi zavarovalna izkopavanja, kjer je delo celo tako neprijazno, kot je bilo v londonskem Cityju pred leti, ko so kolegi v košarah težkih gradbenih strojev, spuščeni v gradbeno jamo pod Fleet-street najprej sami ročno očistili profil, potem izprali ev. najdbe iz plasti, jih shranili in vseskozi slikovno in besedno snemali situacijo v več metrov debelem črnem blatu. Pri obsežnih izkopavanjih z zadostno in specializirano ekipo ter z dobro razdeljenimi delovnimi nalogami pa utegne iz tega ali onega vzroka imeti kateri od sodelavcev premalo neposrednega stika s plastjo, in tako premalo spozna vsaj osnovne značilnosti zapisa.

Nadalje me poročilo o izkopavanjih v Škocjanu opozarja na to, da se bo vselej dogajalo, da bo mogoče izkopavati samo v enem delu objekta in smiselne celote. Iz večjih ali manjših fragmentov celotnega obsega bo navadno prej ko slej sploh treba sestavljati razumevanje naselbin, zlasti tistih, ki so pustile svoje sledi v sodobnih mestih. Tudi tako interpretacijo, "lepljenko" mestnega organizma, opiramo, kot pri starokrščanski cerkvi, že vnaprej na neko ogrodje, na tiste oblikovane gradbene elemente mesta. Če

gre npr. za ostaline klasičnega rimskega mesta v naših krajih, so to forumske stavbe s svetiščem uradnega kulta, stanovanjske in skladiščne stavbe, ulična in cestna mreža, sistem preskrbe z vodo in odvajanje odpadkov, obrambne naprave itd. Te elemente je mesto zanesljivo imelo, dasi niso bili vedno enako oblikovani in jih ni najti vedno v enakem medsebojnem razmerju. Naloga raziskovanja ostaja, da išče, tako kot so iskali v Škocjanu za oltarnim prostorom in drugimi deli cerkvene stavbe, za vsemi in za vsakim med njimi.

Kot laiku mi je poleg tega zanimivih več podatkov o izvoru čedajskega rokopisa in o vlogi Škocjana pri tem. Menim tudi, da bi najbrž publikacija na Slovenskem mogla izzvati še več obdelav oz. nadaljevanj že začetega. Tako bi bilo morda zanimivo še kaj o kranjskem oltarju ali o topografiji krajevnih imen in patrocinijev. Gotovo so npr. nekatera krajevna imena na Krasu in v alpskem svetu nastala zaradi želje po varstvu mogočnih priprošnjikov ob nevarnih prepadih in podzemnih vodah. Izzivalno je v primeri s tem vprašanje, kako je zataval Kocjan v Slovenske gorice (o sledovih tam Stanko Pahič, Varstvo spomenikov 31, 1989, 260-262), če bi že dolenski Škocjan razlagala vodnatost in poplavnost okolja. Ime teh dveh lokacij bi seveda moglo izhajati imena posestnika prvotnega naselbinskega jedra. Toda vsa naselbinska jedra z imenom Kancijanov, poleg omenjenih, tudi tista sredi starih seliščnih prostorov (npr. pri Grosupljem, pri Krtini ali pri Klopinskiem jezeru na Koroškem), najbrž niso zgolj naključno tudi arheološka najdišča. Vzrok za povezavo morda leži daleč v preteklosti in bi mu bilo vredno slediti.

Iva MIKL CURK

Bibliographia archaeologica Slovenica selecta

1. OBJAVE SLOVENSКИH AVTORJEV V TUJEM TISKU 2006 / PUBLICATIONS BY SLOVENIAN AUTHORS ABROAD 2006

Predkovinske dobe / Stone Ages

Andrič, M., Praproče pollen core and Holocene vegetation change in northern Istria / Peludna jezgra iz Praproča i promjene vegetacije za holocena u sjevernoj Istri. - V / In: *Prehistoric herders of northern Istria: the archaeology of Pupičina Cave 1* / *arheologija Pupičine peči 1*, Monografije i katalogi 14 (Pula 2006) 31-62.

Guštin, M., A. Tomaž, B. Kavur, The neolithic site at Čatež - Sredno polje (Slovenia). - V / In: *Preistoria dell'Italia settentrionale: studi in ricordo di Bernardino Bagolini*, Pubblicazioni varie del Museo Friulano di Storia Naturale 53 (Udine 2006) 381-390.

Guštin, M., Zu einigen Figuralmotiven im Gebiet der Tau-risker. - V / In: *Studien zur Lebenswelt der Eisenzeit*, Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde 53 (Berlin 2006) 115-131.

Kavur, B., The neolithic between the Adriatic and the Pan-nonian plain: the stone tools in the stone age. - V / In: *Preistoria dell'Italia settentrionale: studi in ricordo di Bernardino Bagolini*, Pubblicazioni varie del Museo Friulano di Storia Naturale 53 (Udine 2006) 373-380.

Velušček, A., Une roue et un essieu néolithiques dans le Ma-rais de Ljubljana (Slovénie). - V / In: *Premiers chariots, premiers aires*, Monographie du CRA 29 (Paris 2006) 39-45.

Tomaž, A., The neolithic between the Adriatic and the Pan-nonian plain: history of research and the state of the debate.

- V / In: *Preistoria dell'Italia settentrionale: studi in ricordo di Bernardino Bagolini*, Pubblicazioni varie del Museo Friulano di Storia Naturale 53 (Udine 2006) 363-372.

Toškan, B., B. Kryštufek, Noteworthy rodent records from the upper pleistocene and holocene of Slovenia / Données remarquables sur les rongeurs du pléistocène supérieur et de l'holocène de Slovénie. - *Mammalia* 70/1-2, 2006, 98-105.

Turk, I., B. A. B. Blackwell, J. Turk, M. Pflaum, Résultats de l'analyse tomographique informatisée de la plus ancienne flûte découverte à Divje babe I (Slovénie) et sa position chronologique dans le contexte des changements paléoclimatiques et paléoenvironnementaux au cours du dernier glaciaire / Results of computer tomography of the oldest suspected flute from Divje babe I (Slovenia) and its chronological position within global palaeoclimatic and palaeoenvironmental change during Last Glacial. - *L'Anthropologie* 110/3, 2006, 293-317.

Kovinske dobe / Metal Ages

Hänsel, B., B. Teržan, Herrschaftseliten und Baumeister. - *Antike Welt* 37/4, 2006, 55-126.

Gaspari, A., A possible multiperiod ritual site in the river Ljubljana. - V / In: *Studien zur Lebenswelt der Eisenzeit*, Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde 53 (Berlin 2006) 7-17.

Pavlin, P., Poznobronastodobni jezičastoročajni srp iz Ve-likega Bukovca / Late Bronze Age sickle from Veliki Bukovec. - *Podravina* 5/9, 2006, 131-135.

Teržan, B., B. Hänsel, K. Mihovilić, Monkodonja - ein kroatisch-deutsch-slowenisches Gemeinschaftsprojekt: das Bild